Тілдік химералар.
Қазақстан мысалы

Графиканың, грамматиканың және терминдердің араласуы орыс және қазақ тілдеріне қалай әсер етеді

Талдамалық баяндама

VRKNews.kz үшін дайындалды

Деректер 2026 жылғы 12 қарашадағы жағдай бойынша

Астана, 2026

VRKNews.kz үшін дайындалған талдамалық баяндама. Химера нұсқама тілге бөгде элементті өз заңымен игеруге кедергі келтірген жерде пайда болады: орыс мәтінінде — қазақ әріптері мен аударылмаған изафеттер, қазақ тілінде — жасанды тұрмыстық неологизмдер. Екі түрі де қорғалып отырған сияқты тілдің өзіне соққы болады.

Мазмұны

Түйін **4**

Баяндама қалай құрылған **7**

1-бөлім. Ұғымдар: тілдік химера деген не **9**

1.1. Химера: мифтен лингвистикаға 9

1.2. Кірме сөз, интерференция, калька, будан сөз 9

1.3. Пуризм 11

1.4. Тіл жоспарлау: мәртебе және корпус 12

1.5. Плюрицентризм: тілдің өзіндік түрі қай жерде бітіп, химера қай жерде басталады 12

1.6. Бір мәселенің екі қыры 13

2-бөлім. Құқықтық және институционалдық негіз **14**

2.1. 2026 жылғы Конституция 14

2.2. «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» заң 15

2.3. Есім, әкесінің аты және тегі 16

2.4. Нормаға кім жауап береді 17

2.5. 1983 жылдан бергі нормативтік бос кеңістік 18

2.6. Латын графикасы: мерзімсіз шегерілген реформа 18

3-бөлім. Графемалық деңгей: орыс мәтініндегі қазақ әріптері **19**

3.1. Графема деген не және қазақ әліпбиі орыс әліпбиінен немен ерекшеленеді 19

3.2. Орыс практикалық транскрипциясының ережесі 19

3.3. Теңге шежіресі 21

3.4. Теңсіздік: бір атаулар аударылады, екіншілері аударылмайды 23

3.5. Бұдан не шығады 24

4-бөлім. Морфология және синтаксис: орыс мәтініндегі изафет **25**

4.1. Изафет деген не 25

4.2. Химераның бірінші түрі: қосымша қызметінде қатып қалған атау 26

4.3. Химераның екінші түрі: орыс атауының ішіндегі қазақтың көпше түрі 26

4.4. Химераның үшінші түрі: орыс заңындағы екі жалғаулы изафет 27

4.5. Бұл мәселені көршілер қалай шешеді және Қазақстанның өзі қалай шешіп келді 29

4.6. Мұның маңызы көрінгеннен неге үлкен 29

4.7. Бақылау тексеруі: сол атаулар ағылшын, испан және түрік тілдерінде 30

4.8. Айналы тексеру: екі жақты экзонимдер 33

4.9. Кімге бағытталған: салмақ орыс мәтініне түседі 35

5-бөлім. Антропонимика: аты, әкесінің аты, тегі **38**

5.1. -ов пен -ев қайдан шықты 38

5.2. Реформа және оның құқықтық негізі 38

5.3. Бүгін не рұқсат етілген 39

5.4. «Есіл» ауданы әкімінің оқиғасы 39

5.5. Үлгінің жоқтығы тудыратын қисынсыздықтар 40

5.6. Ал орыс грамматикасы ше? 40

5.7. Басқалар мұны қалай шешеді 40

6-бөлім. Қазақ тілінің ішіндегі пуризм **42**

6.1. Терминологияның үш қабаты 42

6.2. Терминком статистикасы: бір-бірімен үйлеспейтін екі сан 42

6.3. Тербеліс 44

6.4. Тұрақтамаған сөздер..... 45
6.5. Норма комиссиядан тыс қай жерде өмір сүреді..... 45
7-бөлім. Сегіз сөз және жиырма жеті сөз: тұрақтағанды қабылданбағаннан не ажыратады..... 46
7.1. Президент не айтты..... 46
7.2. Сегіз сөздің дерекнамасы..... 47
7.3. Тұрақтаған жиырма жеті сөз: салалары мен шығу тегі бойынша..... 49
7.4. Төрт заңдылық..... 49
8-бөлім. Химералардың цифрлық бағасы..... 51
8.1. Юникод: Ё неге жіктеледі, ал Қ неге жіктелмейді..... 51
8.2. Омоглифтер..... 52
8.3. Бақылау тәжірибесі: бір даңғылдың алты жазбасы..... 54
8.4. Тіл модельдері және ұлттық корпус..... 54
9-бөлім. Әлем тәжірибесі..... 56
9.1. Ресей: шишковшылдар мен карамзиншілдердің дауы..... 56
9.2. Түркия: «апатты табыс»..... 56
9.3. Исландия: жұмыс істейтін пуризм..... 57
9.4. Иврит және француз тілі: табыстар мен шектер..... 57
9.5. Эндонимдер: мемлекет ұсынады, тіл таңдайды..... 58
9.6. Сербия және Норвегия: қатар екі норма..... 58
9.7. Сабақтардың жиынтығы..... 59
10-бөлім. Тараптардың уәждері..... 60
10.1. Орыс мәтініндегі қазақ графикасы мен қазақ грамматикасы..... 60
10.2. Қазақ тіліндегі пуристік неологизмдер..... 62
10.3. Мемлекет басшысының ұстанымы..... 62
11-бөлім. Ұсынымдар..... 64
Г. Мемлекетке..... 64
Л. Лингвистикалық мекемелерге..... 65
С. Бұқаралық ақпарат құралдарына..... 65
Ц. Мемлекеттік ақпараттық жүйелерді әзірлеушілерге..... 65
А қосымшасы. Орыс тілді БАҚ-қа арналған редакциялық жадынама..... 67
Б қосымшасы. Тексерілген деректер тізілімі..... 70
В қосымшасы. Алшақтықтар мен ақтаңдақтар тізілімі..... 80
Г қосымшасы. Өз өлшемдеріміздің әдістемесі..... 84
Пайдаланылған дереккөздер тізімі..... 86

Түйін

Тілдік химера — екі тіл жүйесінің үйлеспейтін элементтері қосылған, әрі ешбір жүйе тұтасын өз заңымен өңдей алмайтын құрылым. Қазақстанда мұндай құрылымдар екі жақтан пайда болады: орыс тіліндегі ресми мәтінге қазақ әріптері мен қазақтың грамматикалық тұлғалары көшіріледі, ал қазақ тілінің өзіне жасанды тұрмыстық неологизмдер енгізіледі. Баяндама 2026 жылғы Конституцияға, заңдарға, жарлықтарға, ведомстволардың түсіндірмелеріне, Терминком жинақтарына, құрылыс нормаларына және ғылыми мақалаларға сүйенеді; деректер 2026 жылғы 12 қарашадағы жағдай бойынша.

Басты қорытындылар

1. *Орыс мәтіні.* Ондағы химера бір емес, үш деңгейде пайда болады: графемалық (теңге, Қонаев), морфологиялық-синтаксистік (область Жетісу, улица Керей, Жанибек хандар, решение Төралқа) және антропонимдік (Кыдырбек-улы Дарменияр Алгатбекулы). Әріптер бәрінен көзге түседі, бірақ орыс сөйлемін ең терең бұзатыны — аударылмаған изафет: орыс сөйлемінде қатып қалған қазақ тұлғасы септелмей, қиыспай қалады. Сол органдардың ағылшын мәтіндерінде де химера кездеседі (Toralqasy, khandar), бірақ ағылшын грамматикасы байланысты предлогпен білдіреді, сондықтан оларды көтереді; испан және түрік тілдері қазақ атауларын өз ережесіне бағындырады (tenges, Kazakistan Halk Konseyi). Химераның зияны тілдің флективтігімен бірге өседі, әрі одан бәрінен көп орыс тілі зардап шегеді.
2. *Жүйеге айналған жүйесіздік.* Бір актінің өзінде екі үлгі қатар тұрады. Конституцияда заң шығарушы орган орысша аталған — Курултай, барлық септігімен, ал консультативтік орган қазақ графикасында қалдырылған — Қазақстан Халық Кеңесі. 2022 жылғы 3 мамырдағы №885 Жарлық өз тақырыбында «города Капшагая» деп септейді, бірақ «город Қонаев» деп септемейді. Астана әкімдігінің баспасөз хабары бір тізімде «ул. Д. Конаева» деп орысша, «Керей, Жанибек хандар» деп қазақша жазады.
3. *Теңге оқиғасы.* 2026 жылғы 1 шілдеден бастап Әділет министрлігінің түсіндірмесі бойынша мемлекеттік органдар Конституция терминологиясын қолдануға міндетті. «Тенге» сөзі бар бұрынғы актілер қайта қаралмай-ақ күшін сақтайды. Банктерді «теңге» жазуына көшуге ҚНРДА міндеттеді; Ұлттық банк өз актілерін өзі көшіріп, өзгерістерді редакциялық деп атады. БАҚ-қа талап жоқ: Мәдениет және ақпарат министрлігі масс-медиа туралы заң мұндай талап қоймайтынын тікелей көрсетті. Кең түсіндірмені («ел аумағындағы барлық мәтінде») тек Тіл саясаты комитеті берді. Президенттің 2026 жылғы 10 қарашадағы сөзінің орыс тіліндегі мәтінінде сома «6,5 трлн тенге» деп жазылған.

4. *Құқықтық түбір.* «Тілдер туралы» заңның 19-бабы әкімшілік-аумақтық бірліктердің дәстүрлі қазақ атауларын мемлекеттік тілде беруді талап етеді; сол заңның 21-бабы емле нормаларын сақтауды талап етеді. Бұл екі норманы ұштастыратын ереже жоқ, ведомстволар қайшылықты әрқайсысы өзінше шешеді. «Заң солай талап етеді» деген уәж оның үстіне әлсіз: сол мемлекеттік органдардың ағылшын мәтіндері 19-бапты қолданбайды, дегенмен оған құрал бар — Ñ мен Q әріптері бар латын әліпбиінен бастап кәдімгі Q әрпіне дейін. Олар tenge, Kurultai, Zhetysu region, Konaev city деп жазады (4.7 және 4.9-бөлімдер): талап тек орыс мәтініне бағытталған. Ел ішінде бейімдеу тетігі де жұмыс істеген: 1993–1999 жылдары Алматы, Кокшетау, Ерейментау септігімен және сын есімімен бірге жаңа орысша транскрипция ретінде енгізілді; 2020-жылдары транскрипцияның орнын қазақ графикасын көшіру басты (4.8-бөлім).

5. *Қазақ тілі.* Президент тұрақтаған 27 сөзді және күмәнді 8 сөзді атады. Күмәнді сегіздің бәрі тіл иесі бала кезінен қалыптасқан атауымен білетін тұрмыс заттарын білдіреді (пианино, балкон, фонтан, душ, капуста, газет, лифт, форточка). Тұрақтағандардың ішінде тұрмыс заты жоқтың қасы, есесіне құқық, басқару және дипломатия ұғымдары көп, ал бұл тізімдегі бірнеше сөз — ертеден келе жатқан араб және парсы кірмелері (ғарыш, жаһан, сынып). Демек, сөз «өзіміздікі» болғандықтан емес, тілге уақытында келіп, бос орынды толтырғандықтан өмір сүреді.

6. *Терминдер тербелісі.* Музей 1998 жылы «мұражай», 2014 жылы қайтадан «музей» болды; гимн 1992 жылы «әнұран», 2014 жылы қайтадан «гимн» болды. Терминком фонтан, фортепиано және балкон сөздерін бекіткен, ал қылтима мен шаптырманы өзі бекітпеген жаргон деп атайды. Сонымен бірге құрылыс нормалары «себезгі бөлмелері» мен «субұрқақ» сөздерін бекітіп қойған — норма комиссиядан тыс өмір сүреді.

7. *Статистика даулы.* 1992–2016 жылдарға ресми дереккөздерде халықаралық терминдер үлесінің бір-бірімен үйлеспейтін екі мәні жүр: 35,3% (Терминком порталындағы мақала) және 12,3% («Тіл-Қазына» есебі). «3,3 есе қысқарды» деген жария уәж тек екінші санға сүйенеді.

8. *Нормативтік бос кеңістік.* Мемлекеттік деңгейде бекітілген соңғы қазақ тілінің орфографиялық сөздігі 1983 жылы шыққан. Мемлекет басшысы Президент Әкімшілігі жанындағы жұмыс тобы арқылы емлені 2027 жылдың соңына дейін ретке келтіруді тапсырды.

9. *Цифрлық бағасы.* Юникод стандарты үшін қазақтың ә, ң, і әріптері мен орыстың а, н, и әріптері — белгісі бар және белгісі жоқ бір әріп емес, әртүрлі әріптер: мұнда біріктіретін ештеңе жоқ. Ал орыстың ё мен й әріптері е мен и әрпіне және үстіңгі белгіге жіктеледі. Сондықтан дәл іздеу де, «диакритикасыз» іздеу де «Мәңгілік Ел» мен «Мангилик Ел» жазбаларын бір деп танымайды, ал кирилл сөзінің ішінде

латын і әрпі тұрған жазбаны бірде-бір стандартты тәсіл таппайды. Қалыпқа келтіретін кілт тәжірибеде 6 нұсқаның 6-ын тапты.

10. *Әлем тәжірибесі.* Пуристік алмастырулар кірме сөзден бұрын бос орынды толтырғанда тұрақтайды (исландтың tölva, француздың ordinateur сөздері), ал игерілген сөзді ығыстырғанда сәтсіз болады (1930-жылдардағы түрік жаңа сөздері, орыстың «шишковизмдері»). Мемлекет өз мәтіндеріндегі тұлғаны белгілеуге құқылы, бірақ бөгде тілге оны тек ұсына алады.

Не ұсынылады. Қазір араласып кеткен үш нәрсені ажырату: атаудың нышандық мәртебесін, оның бөгде тілдегі грамматикалық мінезін және оның техникалық сақталуын. Мемлекетке, лингвистикалық мекемелерге, редакцияларға және әзірлеушілерге арналған нақты шаралар 11-бөлімде, редакциялық жадынама А қосымшасында жиналған.

Баяндама қалай құрылған

Баяндама әр тұжырымды түпнұсқа бойынша тексереді және тексеру сәтсіз болған жерді тікелей көрсетеді. Бастапқы материал ретінде редакцияда жүрген «тілдік химералардың анатомиясы» туралы талдамалық зерттеу алынды; оның деректері қайта тексерілді, қателері түзетілді, тексеруге келмейтіні ақтаңдақтарға шығарылды.

Деректер кесіндісі. 2026 жылғы 12 қараша. Одан кейін жарияланғанның бәрі баяндамаға енген жоқ.

Дереккөздер, салмағы бойынша.

1. Нормативтік актілердің мәтіндері: Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясы (akorda.kz), «Қазақстан Халық Кеңесі туралы» №298-VIII Конституциялық заң, «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» №151-I Заң, «Жасанды интеллект туралы» №230-VIII Заң. Сондай-ақ Президенттің №885, №887, №973 және №2923 жарлықтары, ҚР ЕЖ 3.02-120-2012 және 3.02-121-2012 құрылыс ережелер жинақтары.
2. Ресми мәтіндер мен түсіндірмелер: Президенттің 2026 жылғы 10 қарашада «Қазақ тілі» халықаралық қоғамының X құрылтайындағы сөзі, Әділет министрлігінің, Ұлттық банктің, Тіл саясаты комитетінің, Мәдениет және ақпарат министрлігінің, Оқу-ағарту министрлігінің, Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің жауаптары.
3. Терминология қызметінің материалдары: termincom.kz порталы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының және «Тіл-Қазына» орталығының жарияланымдары.
4. Ғылыми еңбектер: Slovo a slovesnost (2023), «Слово.ру: балтийский акцент» (2024), Russian Journal of Linguistics (2021) журналдарындағы мақалалар, Дж. Льюистің, Дж. Томастың, Дж. Фишманның, Э.Д. Сулейменованың және басқалардың монографиялары.
5. Ақпарат агенттіктері мен БАҚ хабарлары — тек ресми мәтінді жеткізетін немесе тәжірибені құжаттайтын жерде ғана.

Өз тексерулеріміз. Үш өлшеу тікелей баяндама үшін жасалды, оларды қайталауға болады; әдістемесі мен нәтижелері Г қосымшасында. Бұлар — Конституция мен №298-VIII заңның орыс тіліндегі мәтіндеріндегі тұлғаларды тұтас санау; қазақ және орыс әріптерін Юникод стандарты бойынша жіктеу; бір топонимнің алты жазылу нұсқасымен іздеу тәжірибесі (8-бөлім).

Кодтар. Үлкен талдамалық баяндамалардың үлгісімен әр тексерілген тұжырым код алады:

Код	Нені білдіреді	Қайда жиналған
Ф-NN	дереккөзі бар тексерілген дерек	Б қосымшасы
Р-NN	дереккөздер алшақтығы немесе айналымдағы қате	В қосымшасы
М-NN	ақтаңдақ: дерек жоқ немесе түпнұсқа ашылмаған	В қосымшасы
Г, Л, С, Ц	мемлекетке, лингвистикалық мекемелерге, БАҚ-қа, әзірлеушілерге ұсынымдар	11-бөлім

Баяндама нені істемейді. Ол тіл саясатын тұтастай бағаламайды және тілдердің мәртебесі туралы дауласпайды: мәртебе Конституцияда бекітілген. Баяндаманың нысаны тарырақ — мәтіннің сапасы. Мәселе былай қойылады: орыс сөйлеміне түскен қазақ атауы оны бұзбайтындай, оқулыққа түскен қазақ термині оқырманды тежемейтіндей ету үшін не істеу керек.

1-бөлім. Ұғымдар: тілдік химера деген не

Химера кірме сөзден бір белгісімен ерекшеленеді: кірме сөзді тіл өзіне бейімдейді, ал химераны бейімдеуге жол берілмейді. Теңге немесе жеделсаты туралы дау талғам таласына айналмас үшін алдымен жария пікірталаста араласып кететін ұғымдарды ажырату керек.

1.1. Химера: мифтен лингвистикаға

Сөз грек тілінен келген: χίμαιρα — «жас ешкі», χίμαρος — «теке» сөзінен. «Илиаданың» алтыншы жырында алды арыстан, ортасы ешкі, арты жылан болып келетін құбыжық осылай аталады. Миф сөзге басты мағынасын берді: табиғатта бірге тіршілік етпейтін бөліктерден құралған жаратылыс.

1907 жылы неміс ботанигі Ганс Винклер сөзді биологияға алып келді: ол телу арқылы алынған, ұлпалары екі түрлі ағзаға тиесілі және бір-бірімен бірікпейтін өсімдікті химера деп атады. Осыдан маңызды бір нақтылау шығады: биологиялық химера тіршілікке қабілетті, бірақ оның әр жасушасы өз ата-тегінің жасушасы күйінде қалады. Заңның орыс тіліндегі мәтініндегі «Төралқа» сөзімен де дәл осы жағдай болып тұр: ол сөйлемде өмір сүреді, бірақ қазақ сөзі күйінде қалады және орыс жалғауларын қабылдамайды.

Бұл баяндамада тілдік химера деп үш шартқа бірдей сай келетін құрылым аталады:

1. онда екі тіл жүйесінің графикалық, морфологиялық немесе сөзжасамдық элементтері қосылған;
2. қабылдаушы тіл бөгде элементті өз заңымен игере алмайды, өйткені игеруге тыйым салынған немесе нұсқамада көзделмеген;
3. соның салдарынан қабылдаушы жүйенің жұмысы бұзылады: сөз септелмейді, сөйлем қиысуынан айырылады, жазба іздеуде табылмайды, термин тіл иесіне түсініксіз болады.

Үшіншісіз алғашқы екі шарт кәдімгі дәйексөз береді: тырнақшадағы «Қазақ тілі» қоғамының атауы ешкімге кедергі келтірмейді. Екіншісіз үшінші шарт кәдімгі қате береді, оны түзетуші түзейді.

1.2. Кірме сөз, интерференция, калька, будан сөз

Кірме сөз. Тегі норвегиялық американ лингвисі Эйнар Хауген 1950 жылғы «Тілдік кірмелерді талдау» мақаласында кірме сөзде екі үдерісті ажыратуды ұсынды: бөгде үлгіні әкелу (importation) және оның орнына өз құралдарын қою (substitution). «Аул» сөзі алмастыруды жақсы көрсетеді: қазақтың ауыл сөзі орыс тіліне енді, бірақ орыс құлағына жат дауыстылар тіркесі қысқарып, зат есім толық орыс септелуін алды — аула, аулу, в

ауле. Қымыз, бәйге, сексеуіл, құрт, айран да осылай игерілген. Кірме сөзді сау ететін де осы алмастыру.

Хауген кірме сөздің үш түрін ажыратты: тұтас алынған сөз (loanword), бір бөлігі бөгде, бір бөлігі төл аралас сөз (loanblend) және төл сөз бөгде мағына алатын мағыналық ауысу (loanshift). Аралас сөз — кез келген тілдің қалыпты құбылысы: орыс тіліндегі «телевизор» гректің tele және латынның visor сөздерін біріктіреді, ал қазақтың «ғаламтор» сөзі арабтың ғалам және түркінің тор сөздерін біріктіреді. Араласудың өзі химера тудырмайды.

Интерференция. Сөз латынның inter — «арасында» және ferire — «соғу» сөздеріне барып тіреледі. Әуелі ол физика термині болды: XIX ғасырдың басында ағылшын ғалымы Томас Юнг бірін-бірі күшейтетін де, сөндіретін де толқындардың беттесуін интерференция деп атады. 1953 жылы Уриэль Вайнрайх «Тілдердің байланысы» кітабында терминді лингвистикаға көшірді: интерференция — екі тілді адамның сөйлеуінде екінші тілді білуінен туатын кез келген тіл нормасынан ауытқу. Әдетте интерференция өздігінен болады: адам байқамай «қазақша сөз тәртібімен орысша» сөйлейді. Қазақстанда ерекше түрдегі интерференция пайда болды — нұсқамамен енгізілетін интерференция. Оны ресми мәтінді құрастырушы енгізеді, әрі саналы түрде енгізеді.

Калька. Французша calque — «мөлдір қағаз арқылы түсірілген көшірме», calquer — «көшіру» етістігінен, ал ол итальянның calcare — «басу, қысу» сөзінен шыққан. Калька бөгде тілден сөздің дыбысталуын емес, ішкі тұлғасын көшіреді: орыстың «небоскрёб» сөзі ағылшынның skyscraper сөзін бөлшектеп қайталайды, қазақтың «жасанды интеллект» тіркесі ағылшынның artificial intelligence тіркесін жартылай қайталайды. Бөліктері түсінікті болып, бір ұғымға жиналса, калька сәтті шығады (тікұшақ — «тігінен ұшатын аппарат»), бейнесі заттан алшақтатса, сәтсіз шығады (жеделсаты — сатысы жоқ механизмге «жедел саты»).

Будан сөз. Латынның hybrida сөзі үй шошқасы мен жабайы қабанның будандасуын білдірген. Тілде будан сөз деп шығу тегі әртүрлі бөліктерден құралған сөзді атайды. Будан сөздің химерадан айырмасы — оның бөліктері біте қайнасқан: «ғаламтор» қазақ тілінің барлық ережесімен септеледі, ешкім оның жігін сезбейді.

Саты	Не болып жатыр	Мысал	Химера ма?
Игерілген кірме сөз	сөз дыбыстарға және грамматикаға бейімделген	аул, байга, кумыс	жоқ
Будан сөз	шығу тегі әртүрлі бөліктер біте қайнасқан	ғаламтор, телевизор	жоқ
Дәйексөз	бөгде тұлға жалқы есім ретінде тырнақшаға алынған	общество «Қазақ тілі»	жоқ
Байланысты мәтіндегі игерілмеген тұлға	тырнақшасыз бөгде графика немесе грамматика, сөз септелуден шығып қалады	решением Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы	иә
Игерілген сөздің орнына жасанды неологизм	жаңа сөз тіл иелері қолданып жүрген сөзді ығыстырады	газет орнына үнқағаз	иә, бір тілдің ішінде

1.3. Пуризм

Латынның purus сөзі «таза» дегенді білдіреді. Тілдік пуризм деп тілді бөгде элементтерден тазартуға немесе оларды енгізбеуге ұмтылысты атайды. Ағылшын лингвисі Джордж Томас «Лингвистикалық пуризм» (1991) кітабында пуризмнің мақсаты жағынан әртүрлі болатынын көрсетті. Ол көнеге оралатын (ескі сөздерге қайту), этнографиялық (халықтың, ауылдың тіліне сүйену), элиталық (үлгілі тілді қарапайым сөзден қорғау), реформаторлық (тілді жаңа міндеттерге бейімдеп жаңарту), ойын түріндегі және бөгдеден қорқатын болып келеді. Томас пуризмді жақсы да, жаман да демейтіні маңызды: француздың ordinateur және исландтың tölva сөздері де пуризмнің жемісі, әрі сәтті жемісі.

Қазақстан материалы пуризмнің екі түрін бірдей көрсетеді. Күйсандық пен желкөз сияқты сөздер этнографиялық үлгімен жасалған: олар бейнені тұрмыстан алады (күй, сандық, жел, көз). Мұражай мен мұрағат сияқты сөздер реформаторлық үлгімен жасалған: олар тілге мекемелердің төл атауларын беруге тиіс болды. Алғашқылары тұрақтамады, кейінгілері тұрақтады, бірақ бәрібір жойылды — бұл туралы 6-бөлімде.

1.4. Тіл жоспарлау: мәртебе және корпус

«Тіл жоспарлау» терминін Эйнар Хауген 1959 жылы норвег әдеби нормасы туралы дауды сипаттаған кезде енгізді. Кейін ол төрт қадамды бөліп көрсетті: норманы таңдау, оны сөздіктер мен грамматикада кодификациялау, енгізу және дамыту — сөздікті жаңа міндеттерге сай кеңейту.

Неміс лингвисі Хайнц Клосс 1969 жылы жоспарлаудың екі түрін ажыратты. *Мәртебені жоспарлау* қай тілдің қай салада — сотта, мектепте, парламентте — естілетінін шешеді. *Корпусты жоспарлау* тілдің өзі қандай болатынын шешеді: қандай әліпби, қандай сөздер, қандай емле. Американдық әлеуметтік лингвист Роберт Купер 1989 жылы үшінші түрін — игеруді, яғни тілге оқытуды жоспарлауды қосты.

Бұл баяндама үшін Джошуа Фишманның байқауының шешуші маңызы бар. Ол 2006 жылғы «Тіліңізді тыныш қоймаңыз» кітабында корпус туралы — әріп туралы, сөз туралы — шешімдердің артында әрдайым дерлік мәртебе туралы жасырын мақсат тұратынын көрсетті. Орыс тіліндегі «теңге» сөзіндегі ң әрпі орыс оқырманы үшін оның дыбысталуына ештеңе қоспайды, есесіне атаудың мемлекеттік тілге тиесілі екенін білдіреді. Бұл — мәртебе үшін қабылданған корпус туралы шешім. Бұл тетікті түсіну даудың екі жағы үшін де маңызды: жақтаушылар онда заңды нышанды көреді, сыншылар бөгде жазу жүйесіне араласуды көреді. 10-бөлім екі уәжді де талдайды.

1.5. Плюрицентризм: тілдің өзіндік түрі қай жерде бітіп, химера қай жерде басталады

Нормасының бірнеше орталығы бар тілді плюрицентрлік тіл деп атайды. Терминді сол Хайнц Клосс енгізген, ал 1992 жылы «Плюрицентрлік тілдер» жинағын шығарған австралиялық лингвист Майкл Клайн кеңінен таратқан. Британдық және американдық ағылшын тілі, германиялық және австриялық неміс тілі — классикалық мысалдар.

Қазақстандық русистика мектебі, ең алдымен профессор Элеонора Сүлейменова, Қазақстандағы орыс тілін өз лексикасы, өз прагматикасы және өз ономастикасы бар өзіндік түр ретінде ертеден сипаттап келеді. Аким, маслихат, той, наурыз, бешбармак, тұсаукесер сөздері Қазақстанның орыс тіліне заңды түрде енеді: олар жергілікті шындықты атайды, бұл шындықтың басқа атауы жоқ. Бұл — химера емес, тілдің өзіндік түрі.

Шекара жергілікті тұлға орыс грамматикасының жалпы ережесіне бағынбай қалған жерден өтеді. «Аким» сөзі септеледі: акима, акиму, с акимом. Заңдағы «Төралқа» сөзі септелмейді: «заседания Төралқа», «решение Төралқа». Біріншісі тілдің өзіндік түрін байытады, екіншісі сөйлемді бұзады. Жұлдыз Смағұлова мен Динара Мадиеваның зерттеуі (Russian Journal of Linguistics, 2021) Қазақстанның орыс тілді газеттерінде оқығалардың игерілмеген қазақша және ағылшынша атауларының үлесі тұрақты өсіп келе

жатқанын, ал аудармалар мен транслитерациялардың азайып жатқанын тіркейді. Тілдің өзіндік түрінен химераға қарай қозғалыс дегеніміз осы.

1.6. Бір мәселенің екі қыры

Баяндама химераларды екі жақтан қарастырады, өйткені олардың тетігі ортақ. Орыс мәтінінде нұсқама қазақ тұлғасын игеруге кедергі келтіреді. Қазақ мәтінінде нұсқама тіл иелері сұрамаған, орны бұрыннан бос емес болғандықтан тіл игере алмайтын тұлғаны енгізеді. Екі жағдайда да норма узустан — тірі қолданыстан — емес, өкімнен туады, екі жағдайда да оқырман ұтылады.

2-бөлім. Құқықтық және институционалдық негіз

Қазақстан заңы қазақ атауларын мемлекеттік тілде беруді тікелей талап етеді, бірақ мұндай атаудың орыс сөйлемінің ішінде қалай қолданылатынын ешжерде айтпайды. Орыс мәтініндегі химералардың көбі осы олқылықтан туады.

2.1. 2026 жылғы Конституция

Жаңа Конституция 2026 жылғы 15 наурыздағы республикалық референдумда қабылданды: 73,12% қатысқанда дауыс бергендердің 87,15%-ы қолдады. Ол 2026 жылғы 1 шілдеде күшіне енді (94-бап). Баяндама тақырыбы үшін бес норманың маңызы бар.

Норма	Мазмұны	Орыс мәтінінің тілі үшін мәні
2-бап, 6-тармақ	орыс тіліндегі мәтінде: «Национальная валюта (денежная единица) Республики Казахстан — теңге»	Негізгі заңның орыс мәтініне қазақтың ң әрпі енгізілді
9-бап	мемлекеттік тіл — қазақ тілі; мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында онымен қатар орыс тілі ресми түрде қолданылады	заңдардың орыс тіліндегі мәтінінің ресми мәртебесі бар, демек, өз нормасы да бар
52–53-баптар	Құрылтай — 145 депутаттан тұратын жоғары өкілді орган	орыс мәтінінде атау орыс әріптерімен берілген және барлық септікте септеледі
70–71-баптар	Конституция: «Қазақстан Халық Кеңесі (Народный Совет Казахстана) — высший консультативный орган»; №298-VIII заң, 1-бап: «высшим конституционным консультативным органом»	орыс мәтінінде атау қазақ графикасында қалдырылған, орысша аудармасы жақша ішінде бір рет берілген
22-бап, 2-тармақ	әркім ана тілін пайдалануға, қарым-қатынас, оқу, шығармашылық тілін еркін таңдауға құқылы	тілге құқық оның нормасына құқықты да қамтиды

akorda.kz сайтындағы Конституция мәтінін тұтас санау көп нәрсені көрсетеді. Құрылтай атауы барлық септік тұлғада 166 рет кездеседі (Курултай — 28, Курултая —

110, Курултаем — 20, Курултаю — 5, Курултае — 3), «Құрылтай» тұлғасы бірде-бір рет кездеспейді. «Халық Кеңесі» тіркесі 8 рет кездеседі, оның орысша аудармасы — бір рет, 70-баптағы жақша ішінде. Қай атауды аудару, қайсысын қалдыру туралы шешім бір құжаттың ішінде әртүрлі қабылданған, ал мұны түсіндіретін ереже мәтінде аталмаған.

Президент 2026 жылғы 10 қарашадағы сөзінде осындай тағы бір шешімді атап өтті: Тәуелсіздік және Егемендік сөздері олардың маңызын көрсету үшін Конституцияға бас әріппен жазылған. Орыс емлесінің ережесі бойынша жалпы зат есімдер кіші әріппен жазылады; мұндағы бас әріп — грамматиканың талабы емес, мәртебенің белгісі. Бұл Джошуа Фишман жазған құбылыстың мысалы: тіл корпусы туралы шешім мәртебе туралы мақсатты көтереді.

2.2. «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» заң

1997 жылғы 11 шілдедегі №151-I Заңда химераларға тікелей қатысты үш норма бар.

1-бап транслитерацияны бір графикалық жүйенің мәтіндері мен сөздерін екінші жүйенің құралдарымен әріпме-әріп беру деп анықтайды. Ұғым енгізілген, бірақ қазақ тілінен орыс тіліне транслитерациялау тәртібін заң белгілемейді.

19-бап 2013 жылғы 21 қаңтардағы №72-V және 2021 жылғы 29 желтоқсандағы №94-VII заңдардың редакциясында былай дейді: әкімшілік-аумақтық бірліктердің, елді мекендердің құрамдас бөліктерінің және басқа да физикалық-географиялық объектілердің дәстүрлі, тарихи қалыптасқан қазақ атаулары мемлекеттік тілде беріледі.

21-бап деректемелер мен көрнекі ақпарат мәтіндерінің емле нормалары мен төлтума аударма сақтала отырып берілуін талап етеді.

Айрықтың өзі 19 және 21-баптардың арасында жатыр. «Мемлекеттік тілде беріледі» деген тұжырымды екі түрлі оқуға болады:

1. атау кез келген мәтінде, соның ішінде орыс мәтінінде де, қазақ тұлғасында жазылады: «область Жетісу»;
2. мемлекеттік тілдегі атаудың қазақ тұлғасы бар, ал орыс мәтінінде ол 21-бап талап ететін орыс емлесінің нормасымен беріледі: қазақ мәтінінде «Жетісу облысы», орыс мәтінінде «Жетысуская область» немесе «область Жетысу».

Ведомстволардың тәжірибесі бірінші оқылымды таңдады, бірақ дәйекті түрде емес: сол жарлықтарда көрші атаулар орысша берілген (Алматинская область, Аксуский район). Заң бұл дауды шешпейді, соттар оны қараған жоқ, ресми түсіндірме жоқ.

«Заң солай талап етеді» деген уәждің әлсіздігін көрсететін бір тексеру бар. Егер 19-бап қазақ атауларын кез келген мәтінде қазақ тұлғасында беруді міндеттесе, бұл сол органдар жариялайтын ағылшын нұсқаларына да қатысты болар еді. «Әділет» порталындағы Конституцияның ағылшынша мәтіні the tenge (KZT), Kurultai, Kazakhstan Halyk Kenesi (Kazakhstan People’s Council) деп жазады. Мемлекеттік кірістер комитеті

ағылшынша мәтінде the city of Kapshagai қаласының the city of Konaev болып қайта аталғанын хабарлайды. Ұлттық банк филиалдарын Zhetysu region және Konaev city деп атайды. Бұл мәтіндерде қазақ әріптері жоқ, дегенмен 2021 жылғы латын негізіндегі қазақ әліпбиінің жобасында teñge деп жазуға болатын ñ әрпі бар. Демек, органдардың өздері 19-бапты ағылшын тілі үшін екінші тәсілмен оқиды. Бірінші оқылым таңдамалы түрде, тек орыс мәтініне ғана қолданылады. Әр жағдай бойынша толық салыстыру — 4.7-бөлімде.

2.3. Есім, әкесінің аты және тегі

Қазақтардың тегі мен әкесінің атын жазу тәртібін Президенттің 1996 жылғы 2 сәуірдегі №2923 «Қазақ ұлтына жататын адамдардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» Жарлығы белгілейді. Азаматтық кодекс (15-бап) азаматтың есімін тегі мен аты деп, ал әкесінің атын міндетті емес бөлік деп анықтайды. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодекс баланың тегі ата-анасының тегімен анықталатынын (194-бап), ал әкесінің аты әкесінің есімі бойынша берілетінін (63-бап) белгілейді. «Тілдер туралы» заң (20-бап) тек осы актілерге сілтейді. Бұл туралы толығырақ — 5-бөлімде.

2.4. Нормаға кім жауап береді

Мекеме	Мәртебесі мен рөлі	2026 жылғы қарашада белгілісі
Республикалық терминология комиссиясы (Терминком)	консультативтік-кеңесші орган; терминдерді бекітеді	2025 жылғы 2 маусымнан бастап төрағасы — ғылым және жоғары білім вице-министрі; 1971–2017 жылдары 21 000-ға жуық бірлік бекітілген
Ономастика комиссиясы	консультативтік-кеңесші орган; атаулар мен қайта атау	топонимдер, соның ішінде елорда көшелері бойынша шешімдер
ҒЖБМ Тіл саясаты комитеті	тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті орган	теңгенің жазылуына кең түсіндірме берді (2026 жылғы шілде); 2023–2029 жылдарға арналған Тұжырымдаманы жүргізеді
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты	академиялық ғылым, сөздіктер	Президенттің тізімі бойынша ұстанымы жария түрде айтылмаған (М-03 ақтаңдағы)
Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» орталығы	практикалық қызмет, termincom.kz порталы	2026 жылғы қарашада шамамен 391 мың термині бар базаны жүргізеді
Республикалық орфография комиссиясы	құрылып жатыр	Үкімет қаулысының жобасы талқылауға шығарылды; негізі — 2023–2029 жылдарға арналған тіл саясатын дамыту тұжырымдамасының 3-бөлімі
Президент Әкімшілігі жанындағы жұмыс тобы	2026 жылғы 10 қарашадағы тапсырма	2027 жылдың соңына дейін емлені ретке келтіру және сөздіктерді жаңарту

Көрініс мекемелердің көп екенін, бірақ ешқайсысында соңғы сөздің жоқ екенін көрсетеді: Терминком мен ономастика комиссиясы — кеңесші органдар, олардың шешімдері тек министрліктердің актілері арқылы міндетті болады, ал құрылыс нормалары мен оқулықтар өз жаңару кезегімен өмір сүреді.

2.5. 1983 жылдан бергі нормативтік бос кеңістік

Президент 2026 жылғы 10 қарашадағы сөзінде ашық айтты: Жоғарғы Кеңес Президиумының жарлығымен бекітілген қазақ тілінің орфографиялық сөздігі 1983 жылы шыққан; одан кейін бірнеше сөздік басылған, бірақ бірде-біреуі мемлекеттік деңгейде бекітілмеген және заңды күші жоқ. Ол кейбір көрші мемлекеттерде мұндай еңбектер бес жыл сайын жаңартылатынын айтып, жұмысты келесі, 2027 жылдың соңына дейін аяқтауды тапсырды.

43 жылға созылған бос кеңістік көп нәрсені түсіндіреді. Бекітілген норма болмаған кезде ведомство, оқулық құрастырушы немесе құрылыс жинағының авторы нұсқаны өзі таңдай алады, әрі әр таңдау бірдей заңды. Бұрқақ, субұрқақ және фонтан сөздерінің қатар жүруі, бір сайттың екі бетінде бір есімнің әртүрлі жазылуы осыдан.

2.6. Латын графикасы: мерзімсіз шегерілген реформа

Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру Президенттің 2017 жылғы 26 қазандағы №569 Жарлығымен жарияланды. Апострофы бар әліпбидің алғашқы нұсқасы 2018 жылы акуті бар нұсқамен ауыстырылды. 2021 жылы умлауты бар жаңа нұсқа ұсынылды, 2022 жылы ғалымдар Ұлттық комиссияға тағы бір жоба тапсырды. 2026 жылғы 8 қыркүйекте Тіл саясаты комитеті төрағасының орынбасары Эльмира Асан нақты мерзім жоқ екенін, әліпби мен емле ережелері бойынша жұмыс жалғасып жатқанын, ал көшуге бөлінген қаражат 2020 жылдан бері бюджетке қайтарылып келетінін хабарлады.

Баяндама тақырыбы үшін мұның маңызы зор. 2027 жылдың соңына дейін әзірлеу тапсырылған кирилл жазуының орфографиялық нормасы бірден әрі норма, әрі жоба болады: егер көшу жүзеге асса, оны латын жазуына көшіру керек болады. Нормада кездейсоқ нұсқалар неғұрлым аз болса, бұл көшіру соғұрлым арзанға түседі.

3-бөлім. Графемалық деңгей: орыс мәтініндегі қазақ әріптері

Орыс сөзіндегі қазақ әрпі орыс оқырманына дыбыс туралы ештеңе хабарламайды және грамматикада ештеңені өзгертпейді: ол тиесіліктің белгісі ретінде жұмыс істейді. Сондықтан теңге туралы дау — айтылу туралы емес, мәртебенің белгілері және сол белгілердің техникалық бағасы туралы дау.

3.1. Графема деген не және қазақ әліпбиі орыс әліпбиінен немен ерекшеленеді

«Графема» сөзі гректің γράφω — «жазамын» сөзінен «фонема» сөзінің үлгісімен жасалған; ұғым дыбыс пен оның жазудағы таңбасын әр деңгейдің бірлігі ретінде алғаш ажырата бастаған Иван Бодуэн де Куртенэнің еңбектеріне барып тіреледі. Графема — мағына ажырататын жазудың ең кіші бірлігі: орыстың «мел» және «мёл» сөздері е мен ё графемалары арқылы ажыратылады, дегенмен көп адам екеуін де е деп басады.

Қазақ кирилл әліпбиі 1940 жылы орыс әліпбиі негізінде бекітілген. Онда 42 әріп бар: орыстың 33 әрпі және 9 төл әріп — ә, ғ, қ, ң, ө, ұ, ү, h, і. Тоғызының әрқайсысы орыс тілінде жоқ немесе орыс тілінде мағына ажыратпайтын дыбысты белгілейді. Қ — тілшік қатаң шұғыл дыбыс [q], ғ — тілшік ұяң ызың дыбыс [ʁ], ң — ағылшынның sing сөзіндегідей тіл арты мұрын жолды дыбыс [ŋ]. Ә — ашық жіңішке дауысты [æ], ө мен ү — немістің ö және ü дыбыстарына жақын еріндік жіңішке дауыстылар. Ұ — қысқа еріндік дауысты [ʊ], h — көмей дыбысы [h], і — қысқа жіңішке дауысты [ɪ].

Орыс мәтініндегі «теңге» сөзін орыс оқырманы [тенге] деп оқиды: оның тілінде [ŋ] дыбысы жоқ, ң әрпі оны бұл дыбысқа үйретпейді. Қазақ оқырманы сөзді ң әрпінсіз де дұрыс оқиды, өйткені оны біледі. Демек, орыс мәтінінде әріп дыбыстың емес, тиесіліктің белгісі ретінде жұмыс істейді.

3.2. Орыс практикалық транскрипциясының ережесі

Бөгде тілдегі есімдерді тіл иесі бөгде тілді білмей-ақ оқи алатындай етіп өз әліпбиінің құралдарымен беруді практикалық транскрипция дейді. Бұл тақырып бойынша негізгі анықтамалық — Р.С. Гиляревский мен Б.А. Старостиннің «Иностранные имена и названия в русском тексте» кітабы (бірінші басылымы 1969 жылы, үшіншісі 1985 жылы). Қағидасы қарапайым: байланысты орыс мәтінінде есімдер орыс әріптерімен беріледі; латынша жазу тек тауар белгілері үшін сақталады, ал бір атауда екі әліпбидің қатар келуін тырнақшаға алу ұсынылады.

Орыс мәтініндегі қазақ есімдері үшін мынадай сәйкестік тәжірибесі қалыптасқан.

Қазақ әрпі	Дыбысы	Орыс мәтінінде әдетте берілуі	Мысал
ә	[æ]	а (жіңішке дауыссыздан кейін кейде я)	Мәңгілік → Мангилик
ғ	[ʁ]	г	Ғабит → Габит
қ	[q]	к	Қонаев → Конаев
ң	[ŋ]	н	теңге → тенге
ө	[ø]	о (кейде ё)	Өскемен → Оскемен
ұ	[ʊ]	у	Ұлытау → Улытау
ү	[ʏ]	у (кейде ю)	Түркістан → Туркестан
h	[h]	х	Һ — кірме сөздердің сирек әрпі
і	[ɪ]	и, жуан дауыссыздан кейін ы	Жетісу → Жетысу

Әділетін айтсақ, бұл тәжірибеге айтылар қарсы уәж бар. З.К. Темірғазина, О.А. Андрющенко және М. Валованың зерттеуі (Slovo a slovesnost, 2023) 1988 жылғы қазақ есімдері сөздігінің материалында кеңестік кезеңде қазақ есімдерінің тек 18,12%-ы орыс тіліне бір мағыналы, бірінің орнына бірі болып берілгенін көрсетті. Негізгі тәсіл — графикалық-фонетикалық тәсіл (75,99%) — көптеген нұсқа мен бұрмалауға жол берген. Авторлар мұны дыбыс жүйелерінің айырмасымен де, жалпы орыстандыру саясатымен де түсіндіреді. Орыс мәтінінде қазақ графикасын жақтаушылардың уәжі осыдан туады: орысша беру ұзақ уақыт бейтарап болмаған. Бірақ одан транскрипциядан мүлде бас тарту емес, дәл әрі бірыңғай транскрипция қажеттігі шығады.

3.3. Теңге шежіресі

Ұлттық валютаның жазылуы 2026 жылғы ең көзге түскен графемалық шешім болды. Түпнұсқалар бойынша шежіре, жаңа оқиғадан ескісіне қарай:

Күні	Оқиға	Дереккөз
11.11.2026	іскерлік басылым тақырыпқа «Что происходит с теңге?» деп шығарады; көрші тақырыпта — «Қызыл-Жар СҚ» футбол клубы	Bizmedia.kz
10.11.2026	Президенттің «Қазақ тілі» қоғамының X құрылтайындағы сөзінің ресми орыс тіліндегі мәтінінде сома «6,5 трлн тенге» деп жазылған	Ақорда, «Казахстанская правда»
17.09.2026	Мәдениет және ақпарат министрлігі: актілерден дәйексөз келтіргенде олардың терминологиясын ұстану керек, бірақ «Масс-медиа туралы» заң БАҚ-та валютаны жазуға ерекше талап қоймайды	BES.media
17.09.2026	ҚНРДА: банктер құжаттарды, қосымшаларды, банкоматтарды, кассалық құжаттар мен чектерді «теңге» жазуына келтіруге міндетті	BES.media
17.09.2026	Оқу-ағарту министрлігі: оқулықтар бес жылда бір рет кезең-кезеңімен жаңарғанда жаңа жазуға келтіріледі; 2026/2027 жылғы оқулықтарға өзгеріс енгізіліп қойған	BES.media
16.07.2026	Тіл саясаты комитеті: «теңге» ел аумағындағы барлық мәтінде жазылуға тиіс; «тг», «₸» және бұрынғы «тенге» туралы түпкілікті шешім қабылданбаған	Tengrinews.kz, Lada.kz
16.07.2026	Әділет министрлігі: мемлекеттік органдар Конституция терминологиясын қолдануға міндетті, бірақ «тенге» сөзі бар бұрынғы заңдар, шарттар мен актілер күшін сақтайды	Tengrinews.kz, Lada.kz

Күні	Оқиға	Дереккөз
16.07.2026	Қаржы министрлігі МКК бастамасымен борышкерлердің мүлкін өткізу қағидаларында «тенге» сөзін «теңге» сөзіне ауыстыру туралы бұйрық жобасын талқылауға шығарады	Digitalbusiness.kz
01.07.2026	Конституция күшіне енеді; Салық және Азаматтық кодекстерге түзетулер күшіне енеді	Конституция, 94-бап
11.06.2026	түзетулер туралы заңдар: Салық кодексі (№308-VIII Заң) және Азаматтық кодекс, оның орыс тіліндегі 127-бабында: «Денежной единицей в Республике Казахстан является теңге»	Pro1c.kz, Finratings.kz
2026 жылғы маусым	Ұлттық банк пен ҚНРДА өз нормативтік актілеріндегі жазуды өзгертеді; Ұлттық банк өзгерістерді техникалық және редакциялық деп атайды	Kazinform, BES.media
15.03.2026	референдумда Конституция қабылданды; 2-баптың орыс тіліндегі мәтінінде: «Национальная валюта (денежная единица) Республики Казахстан — теңге»	akorda.kz

Шежіреден үш қорытынды шығады.

1. *Міндеттілік кімге арналғанына қарай өзгереді.* Мемлекеттік органдар үшін жаңа жазу Әділет министрлігінің түсіндірмесі бойынша міндетті, бұрынғы актілер күшін сақтайды; банктер үшін — ҚНРДА талабы бойынша; Ұлттық банк оған өзі көшті; оқулықтарға жаңару кезегімен енгізіледі; БАҚ үшін ведомстволар қарама-қайшы жауап береді (Р-06 алшақтығы).
2. *Грамматика зардап шеккен жоқ.* Орыс тіліндегі «тенге» сөзі бұрын да «евро» немесе «кенгуру» сияқты септелмейтін. Сондықтан теңгеден орыс сөйлемі бұзылмайды; теру, іздеу және бірізділік зардап шегеді.
3. *Тәжірибе нұсқамадан ең жоғары деңгейде ажырайды.* Комитет түсіндірмесінен төрт айға жуық уақыт өткен соң жарияланған Мемлекет басшысы сөзінің орыс тіліндегі мәтіні орыс емлесімен жазылған. Бұл конституциялық нормаға қарсы уәж емес, бірақ міндетті және рұқсат етілген жазудың салаларын ажырату қажет екенін дәлелдейді.

Валютаның коды өзгерген жоқ: 398 цифрлық коды мен KZT әріптік коды бұрынғыдай қалды. Шешім тек кирилл атауын қамтыды.

3.4. Теңсіздік: бір атаулар аударылады, екіншілері аударылмайды

Графемалық химераны ереже емес, кездейсоқтық тудыратынының басты белгісі — теңсіздік. Табиғаты бірдей атаулар бір құжаттардың өзінде әртүрлі беріледі.

Жұп	**Орысша берілген тұлға**	**Қазақ графикасында қалдырылған тұлға**	**Қайда**
билік органдары	Курултай, депутатов Курултая	Қазақстан Халық Кеңесі	2026 жылғы Конституция
партиялар	«Ак жол», ОСДП	«Әділет»	2026 жылғы 23 тамыздағы сайлау қорытындысы
көшелер	ул. Д. Конаева, пр. Тауелсиздик, ул. А. Байтурсынулы	Керей, Жанибек хандар	Астана әкімдігінің 2026 жылғы 7 маусымдағы жартылай марафон туралы баспасөз хабары
аудандар	Аксуский, Абайский, Аягозский районы	район Ақсуат	2022 жылғы 3 мамырдағы №887 Жарлық, бір тізім
қалалар	города Капшагая	в город Қонаев	2022 жылғы 3 мамырдағы №885 Жарлықтың тақырыбы
компаниялар	—	«Самрук-Қазына», «Қазақстан темір жолы»	орыс тіліндегі ресми атаулар

Бір жолда «ул. Д. Конаева» мен «Керей, Жанибек хандар» тұлғаларының қатар келуі ерекше айқын: Қонаев қаласы көше орыс септігімен атаған сол Дінмұхамед Қонаевтың құрметіне аталған.

Салыстыру үшін: кеңейтілген кириллицасы бар басқа тілдерге Қазақстанның орыс тілді баспасөзі кәдімгі ережелерді қолданады. Моңғол әліпбиінде сол ү мен ө әріптері бар, бірақ Моңғолия президентінің есімін орыс мәтіндері моңғол әріптерінсіз «Ухнаагийн

Хурэлсух» деп жазады. Демек, мәселе транскрипцияның техникалық мүмкін еместігінде емес, тек қазақ атаулары үшін және тек кейбір жағдайларда жасалатын нышандық таңдауда.

3.5. Бұдан не шығады

Графемалық химера басқаларынан арзан: ол грамматиканы бұзбайдың қасы. Бірақ оның екі бағасы бар. Біріншісі техникалық: орыс пернетақтасында ауыстырмай теру мүмкін емес, ал Windows жүйесінің стандартты қазақ пернетақтасында тоғыз төл әріп сандар қатарындағы пернелерде тұр; асыққан оператор көзге ұқсайтын латын таңбаларын қоя салады, деректер базасы ластанады (8-бөлім). Екіншісі нормативтік: бір атаулар аударылып, екіншілері аударылмаса, редактор да, аудармашы да, машиналық аударма да ереже шығара алмайды, әр жағдайды бөлек жаттауға мәжбүр.

4-бөлім. Морфология және синтаксис: орыс мәтініндегі изафет

Орыс мәтініндегі ең терең химера — әріп емес, орыс сөйлеміне аударылмай қойылған тұтас қазақ грамматикалық құрылымы. №298-VIII заңның негізгі мәтінінде мұндай құрылым 18 рет кездеседі — 11 рет толық тіркес түрінде, 7 рет «Төралқа» қысқартуы түрінде (есептеу әдістемесі — Г қосымшасында). Ол көбіне өзі білдіре алмайтын септікте тұрады.

4.1. Изафет деген не

Сөз араб грамматикасынан келген: iḍāfa — «қосу, жалғау». Араб грамматистері екінші зат есім біріншісін анықтайтын тіркесті («мұғалімнің үйі») осылай атаған. Парсы грамматикасы сол құбылысты сөзді анықтауышпен байланыстыратын -е шылауына қарай эзафе деп атады. Түркологтар терминді тәуелдік көрсеткіші бар түркі зат есім тіркестеріне көшірді. Қазақ грамматикасында бұл құбылыс синтаксистік байланыстың бес түрінің бірі ретінде сипатталады: қиысу, меңгеру, қабысу, жанасу қатарындағы *матасу*.

Қазақ тілінде анықтауыш әрдайым анықталатын сөздің алдында тұрады, ал олардың арасындағы байланыс үш тәсілмен құрылады.

Түрі	Құрылысы	Қазақша мысал	Орысша аудармасы
Жалғаусыз	екі сөз де бастапқы тұлғада; біріншісі затты немесе белгіні атайды	тас құдық, ағаш сөре	каменный колодец, деревянная полка
Бір жалғаулы	бірінші сөз жалғаусыз, екіншісі III жақ тәуелдік жалғаулы (-ы, -і, -сы, -сі)	Жетісу облысы, Абай облысы, білім басқармасы	Жетысуская область, область Абай, управление образования
Екі жалғаулы	бірінші сөз ілік септігінде (-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің), екіншісі тәуелдік жалғаулы	Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы	Президиум Народного Совета Казахстана

Орыс тілінде сол қатынастарға басқа құралдар сәйкес келеді: қиыса байланысқан қатыстық сын есім («Алматинская область», «Капшагайский городской суд»), ілік септікті меңгеру («проспект Аль-Фараби», «Президиум Народного Совета») немесе тектік сөзі бар қосымша («город Москва», «провинция Хэбэй»). Орыс тілі — флективті тіл: ондағы сөз байланысы жалғау арқылы білдіріледі, жалғау қабылдамайтын сөз байланыстан шығып қалады.

4.2. Химераның бірінші түрі: қосымша қызметінде қатып қалған атау

2022 жылғы 3 мамырдағы №887 Жарлықпен үш облыс құрылды, олар орыс мәтінінде былай аталды: «область Абай», «область Жетісу», «область Ұлытау». 2022 жылғы 9 тамыздағы №973 Жарлықпен «суды областей Абай, Жетісу, Ұлытау» құрылды. Сол 3 мамырдағы №885 Жарлықпен Қапшағай қайта аталды, бұл жарлықтың тақырыбы былай: «О переименовании города Капшагая Алматинской области в город Қонаев». Бір жолда ескі атау орысша септеледі, жаңасы — септелмейді.

Мұнда дәлдік керек, өйткені кез келген қосымша химера емес. Орыс тілі «тектік сөз + атау септігіндегі атау» құрылымына жол береді: ресми стильдегі «провинция Хэбэй», «штат Айова», «в городе Москва». Оның үстіне «область Абай» тұлғасының өз негізі бар: сол облыста Абай ауданы бар, «Абайская область» сын есімі онымен шатасар еді. Ұлытау облысы мен Ұлытау ауданында да дәл сондай қайшылық бар.

Құрылымды химера ететін басқа екі жайт.

1. *Қазақ графикасы.* «Область Улытау» — кәдімгі орыс қосымшасы; «область Ұлытау» орыс әліпбиі білмейтін әріпті қамтиды. Сол жарлық бір тізімде «района Ақсуат, Абайского, Аягозского, Бескарагайского… районов» деп береді: қазақ графикасы мен орыс сын есімдері қатар тұр.
2. *Орыс нормасы талап ететін жерде септеуден бас тарту.* Орыс тіліндегі -ов, -ев деп бітетін қала атаулары септеледі: «в городе Королёве», «под Ростовом». Осы норма бойынша «в городе Конаеве», «из Конаева» болуға тиіс. Ресми мәтіндер «города Қонаев» және «в городе Қонаев» деп жазады. Астана әкімдігінің 2024 жылғы әкім тағайындау туралы баспасөз хабарындағы бұрынғы «Есильского района» орнына «района Есиль» тұлғасы да солай.

4.3. Химераның екінші түрі: орыс атауының ішіндегі қазақтың көпше түрі

Астанада қазақша «Керей, Жәнібек хандар көшесі» деп аталатын көше бар — Қазақ хандығының негізін қалаушылар Керей мен Жәнібек хандардың көшесі. «Хандар» сөзі — көптік жалғауы -дар жалғанған «хан» сөзі; қазақ тіркесінде ол бастапқы тұлғада тұрып, «көшесі» сөзін анықтайды.

Орыс мәтіндерінде «улица» тектік сөзі алға шығарылып, «хандар» сөзі өзгеріссіз қалдырылды. Нәтижесінде бірден үш жазылу пайда болды, бәрі де 2026 жылғы әкімдікке сілтейтін хабарлардан: «улица Керей, Жанибек хандар», «улица Керей Жанибек хандар», «улица Керей и Жанибек хандар». Орыс оқырманына «хандар» тектен айырылмайды: «пересечение улицы Керей Жанибек Хандар» үш адамның көшесі болып оқылады. Пәтер сату туралы хабарландыруда автор «по ул. Керей Жанибек хандар д. 11» деп жазады — тұлға үтірсіз әрі мағынасыз күйде тұрмыстық сөйлеуге кеткен.

Орыс тілінде бұл көше «улица ханов Керея и Жанибека» немесе қысқаша «улица Керей-хана и Жанибек-хана» деп аталуы мүмкін еді. Екі нұсқа да септеледі және түсінікті.

4.4. Химераның үшінші түрі: орыс заңындағы екі жалғаулы изафет

2026 жылғы 5 маусымдағы №298-VIII «Қазақстан Халық Кеңесі туралы» Конституциялық заң 2026 жылғы 1 шілдеде күшіне еніп, 2008 жылғы «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңның орнын басты. Оның орыс тіліндегі мәтінінде сессиялар аралығында Кеңеске басшылық ететін орган «Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы» деген қазақ изафеттік тіркесімен, ал 10-баптағы алғашқы аталуынан бастап қысқаша «(далее — Төралқа)» деп аталған.

Тіркесте екі қазақ жалғауы бар: -нің (ілік септігі: «Народного Совета Казахстана») және -сы (тәуелдік: «его Президиум»). Орыс сөйлемінің ішінде бұл тіркес орыс септіктерін білдіруге міндетті — бірақ білдіре алмайды. Заңның орыс тіліндегі мәтінін тұтас талдау:

Заңның орыс тіліндегі мәтінінен дәйексөз	**Орыс сөйлемі қай септікті талап етеді**	**Орысша қалай болар еді**
«руководство… осуществляет Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы (далее — Төралқа)»	атау	осуществляет Президиум Народного Совета Казахстана (далее — Президиум)
«Заседания Төралқа созываются Председателем…»	ілік	заседания Президиума
«К полномочиям Төралқа относятся…»	ілік	к полномочиям Президиума
«Решение Төралқа оформляется протоколом»	ілік	решение Президиума
«не менее двух третей членов Төралқа»	ілік	членов Президиума
«решением Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы… образуется Комиссия по этике»	көмектес	решением Президиума
«готовит и направляет в Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы заключения»	табыс	направляет в Президиум
«исполнять решения Сессии и Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы»	ілік	решения Сессии и Президиума
«Председатель Қазақстан Халық Кеңесі»	ілік	Председатель Народного Совета

Қызығы, құрастырушылар қолайсыздықты өздері сезген: «Төралқа» қысқартуы қазақтың -сы тәуелдік жалғауын тастайды, яғни қазақ сөзін орыс сөйлеміне бейімдей бастайды, бірақ жарты жолда тоқтап, оған орыс жалғауларын бермейді. Одан да қызығы, ресми мәтіндерде орысша баламалар бар: Конституцияның 70-бабы «Қазақстан Халық

Кеңесі (Народный Совет Казахстана)» деп, заңның 6-бабы «Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы (Президиум)» деп береді. Аударма бар, бірақ ол атау ретінде емес, түсініктеме ретінде бір-ақ рет қолданылады.

4.5. Бұл мәселені көршілер қалай шешеді және Қазақстанның өзі қалай шешіп келді

Органның ұлттық атауын орыс сөйлемін бұзбай-ақ сақтауға болады. Мұны жағдайы ұқсас елдердің тәжірибесі де, Қазақстанның бұрынғы тәжірибесі де көрсетеді.

Мемлекеттік тілдегі атауы	Орыс мәтінінде қалай жазылады	Септеле ме
Жогорку Кеңеш (Қырғызстан)	Жогорку Кенеш, депутаты Жогорку Кенеша	иә; қырғыздың ң әрпі орыстың н әрпімен ауыстырылған
Олий Мажлис (Өзбекстан)	Олий Мажлис, палаты Олий Мажлиса	иә
Улсын Их Хурал (Моңғолия)	Великий Государственный Хурал, депутаты Хурала	иә; атаудың бір бөлігі аударылған
Мәжіліс (Қазақстан, 2026 жылға дейін)	Мажилис, депутаты Мажилиса	иә
Құрылтай (Қазақстан, 2026 жылдан бастап)	Курултай, депутатов Курултая	иә
Қазақстан Халық Кеңесі (Қазақстан, 2026 жылдан бастап)	Қазақстан Халық Кеңесі, Председатель Қазақстан Халық Кеңесі	жоқ

Кесте «Төралқаның» қазақстандық дәстүрдің жалғасы емес, одан ауытқу екенін көрсетеді. Отыз жыл бойы Қазақстан заңдарының орыс тіліндегі мәтіні органдардың ұлттық атауларын (аким, маслихат, Мажилис) орыс әріптерімен беріп, септеп келді. Жаңа Конституциядағы Құрылтай бұл дәстүрді жалғастырады. Халық Кеңесі оны үзеді.

4.6. Мұның маңызы көрінгеннен неге үлкен

Қазақстанда заңның орыс тіліндегі мәтіні ресми (Конституцияның 9-бабы). Оны соттар, адвокаттар, аудармашылар, машиналық аударма жүйелері, ал 2026 жылдан бастап заңнама корпусында оқытылған жасанды интеллект модельдері пайдаланады. Бастауышты толықтауыштан тұлғасы бойынша ажыратуға болмайтын сөйлем синтаксисті түсіну үшін әр оқырманнан ойша қазақшаға аударуды талап етеді. Бұл қатар жүретін ресми мәтіннің мақсатына — тек соны оқитын адамға түсінікті болуға — тікелей қайшы келеді.

4.7. Бақылау тексеруі: сол атаулар ағылшын, испан және түрік тілдерінде

Егер химераны заң талабы тудырса, ол мемлекет мәтін жариялайтын кез келген тілде шығуға тиіс. Егер оны тек орыс мәтініне қатысты таңдау тудырса, басқа тілдерде ол болмайды немесе жұмсағырақ болады. Әр жағдай бойынша салыстыру екіншісін көрсетеді, бірақ маңызды бір ескертпемен: ағылшын тілі де химерадан ада емес, тек одан азырақ зардап шегеді.

Салыстыру үшін құрылымы әртүрлі үш тіл алынды: сөз байланысы сөз тәртібі мен предлог арқылы білдірілетін аналитикалық ағылшын тілі; сан бойынша түрленетін, жазуда екпін ережесі қатаң орташа флективті испан тілі; изафеті де сондай, қазақ тіліне туыс жалғамалы түрік тілі.

Жағдай	**Орыс мәтіні**	**Ағылшын мәтіні**	**Испан немесе түрік мәтіні**
Валюта	Конституцияның 2-бабында «теңге»	Конституцияның ағылшынша мәтінінде the tenge (KZT); ñ әрпінсіз	испан баспасөзі «millones de tenges» деп жазады — испанша көптік жалғаумен; түрік баспасөзі — «trilyon tenge»
Парламент	Курултай, депутатов Курултая — септеледі	Kurultai	испанша — Kurultái, испан емлесімен екпін қойылған; түрікше — Kurultay’ın, апостроф арқылы түрікше ілік жалғауымен
Халық кеңесі	«Қазақстан Халық Кеңесі», қазақ әріптерімен	Конституцияда Kazakhstan Halyk Kenesi (Kazakhstan People’s Council); заң аудармасында Kazakhstan Khalyk Kenesi; ағылшынша Tengrinews-те Qazaqstan Halyk Kenesi	испанша — Halyk Kenesi (Consejo del Pueblo); түрікше — Kazakistan Halk Konseyi, толық аударма

Жағдай	Орыс мәтіні	Ағылшын мәтіні	Испан немесе түрік мәтіні
Төралқа	толық тіркес пен «Төралқа» қысқартуы — 18 рет, септелмейді	химера сақталған, бірақ бес жазылумен: Kenesiin Toralkasy, Kenesiin Toralqasy, Kenesin Toralqasy, Kenesinin Toralqasy, Kenesinin Toralqasi; сондай-ақ «Toralqa- Presidium»; синтаксис бүтін: meetings of the Toralqa, a decision of Toralqa	—
Жаңа облыстар	«область Жетісу», «Аксуского района» қасында «район Ақсуат»	Zhetysu region, Abai region, Ulytau region; Kazinform-да — Aqsuat district	ескі облыстарға испанша — «región de Kazajistán Occidental», аудармасымен
Қала	«города Капшагая… в город Қонаев»	renaming the city of Kapshagai to the city of Konaev; Konaev city	—
Хандар көшесі	үш жазылудағы «Керей, Жанибек хандар»	әркелкі: QazMonitor-да Kerey and Zhanibek Khans Street; Назарбаев Университетінде Kerey and Zhanibek Khandar Str.; gov4c.kz ағылшынша бетінде st. Kerey, Zhanibek khandar	—
Аудан әкімі	«Кыдырбек-улы Дарменияр Алгатбекулы»	Kydyrbek-uly Darmeniyar Algatbekuly; аудан — Yesil district	—

Жағдай	Орыс мәтіні	Ағылшын мәтіні	Испан немесе түрік мәтіні
Президент	Касым-Жомарт Токаев	Kassym-Jomart Tokayev	испанша (EFE) — Kasim-Yomart Tokáyev; түрікше — Kasım Cömert Tokayev
Темір жол	«Қазақстан темір жолы»	Kazakhstan Temir Zholy	испанша — «Ferrocarriles de Kazajistán» (KTJ), аударма
Партиялар	«Әділет», бірақ «Ак жол»	Adilet	испанша — Adilet (Justicia), Aúl, Ak Zhol
Омоглиф	кирилл ішінде латын і әрпі бар «Мәңгілік»	egov.kz ағылшынша бетіндегі Tauelsizdik Ave.: латын сөзінің ішінде екі кирилл і (U+0456)	—
Латын негізіндегі қазақ емлесі	қазақ кириллицасы көшіріледі: теңге, Қонаев, Жетісу	бірде-бір рет қолданылмайды: teñge емес, tenge; Qonaev емес, Konaev; Qazaqstan емес, Kazakhstan	—

Кестеден төрт қорытынды шығады.

1. *Қазақ әріптері бірде-бір шетел мәтініне өтпейді.* Конституцияның ағылшынша нұсқасы да, испан немесе түрік баспасөзі де teñge, Qonaev немесе Zhetisu деп қазақ таңбаларымен жазбайды. Демек, «мемлекеттік тілде беру» талабы іс жүзінде тек орыс мәтініне қолданылады, ал 19-бапқа сүйенетін уәж ережені емес, таңдауды түсіндіреді.
2. *Ағылшын тілі де химераны біледі.* Сақталған khandar, Toralqasy сөзінің бес түрлі жазылуы және Tauelsizdik ішіндегі кирилл і әріптері игерілмеген тұлғалардың ағылшын мәтініне де енетінін көрсетеді: оларды бірыңғай транскрипция ережесі жоқ сол тәжірибе әкеледі.
3. *Химераның зияны тілдің флективтігіне сай.* Ағылшын тілі сөзді септік бойынша өзгертпейдің қасы, қатынастар онда предлог пен сөз тәртібі арқылы білдіріледі: «a decision of Toralqa» грамматикалық тұрғыдан мінсіз, химера тек графикалық және

мағыналық бөгет болып қалады. Орыс тілі қатынасты жалғаумен білдіреді, жалғау қабылдамайтын сөз сөйлемнен шығып қалады: «решение Төралқа» ақау болып оқылады. Орташа флективті испан тілі сөзді өз ережесіне жай ғана бағындырады: tenges, Kurultái.

4. *Ең туыс тіл бәрінен толық аударады.* Түрік тілі қазақ тілі сияқты құрылған, изафеті де сондай. Соған қарамастан түрік баспасөзі қазақ тұлғасын көшірмейді, өз тұлғасын жасайды: Kazakistan Halk Konseyi, Halk Konseyi'nin, Kurultay'ın. Әр тіл өз грамматикасына құқығын сақтайды — бұл құқықтан Қазақстанда таңдамалы түрде тек орыс мәтіні айырылған.

4.8. Айналы тексеру: екі жақты экзонимдер

Тілдер бөгде атауларды әрдайым өзіне бейімдеп келген, қазақ тілі мұны орыс тілі сияқты еркін жасайды. Қазақстандағы бетбұрыс орыс тіліндегі қазақ атауларының тұлғалары жаңаларымен алмасқан 1990-жылдары емес, орыс мәтініне өз тұлғасы мүлде берілмей қалған 2020-жылдары болды.

Қазақ тілі өз экзонимдерін қолданады. Нысанның өзіне жат тілдегі атауын экзоним дейді. Қазақ тілі мен баспасөзі Ресей қалаларын өзінше атайды: Мәскеу (Москва), Орынбор (Оренбург), Омбы (Омск), Сарытау (Саратов), Түмен (Тюмень), Қорған (Курган), ал Ресейдің өзін Ресей дейді. Қазақ мәтінінен «Москва» немесе «Оренбург» деп жазуды ешкім талап етпейді, бұл дұрыс: әр тіл бөгде есімдерді өз заңымен айтуға және септеуге құқылы.

Орыс тілі де керісінше солай жасады. Алма-Ата, Кокчетав, Актюбинск, Джамбул — бір жарым ғасырда қалыптасқан қазақ атауларының орысша экзонимдері. Оларды «Мәскеумен» салыстыруға болады: тіл бөгде есімді өз заңымен игереді.

Кеңестік норма — қос тілді жұп. 1944 жылдан бастап Көкшетауда екі облыстық газет шықты: қазақша «Көкшетау правдасы» және 1956–1963 жылдары «Кокчетавская правда» деп аталып, кейін «Степной маяк» болған орыс газеті. Бір қала — оның атауының әрқайсысы өз тілінің заңымен жасалған екі тұлғасы. Қазақ газеті атауының өзі де тербелген: 1963 жылғы сәуірден 1965 жылдың соңына дейін ол «Тың өлкесі» деп аталды, 1966 жылы бұрынғы атауы қайтарылды.

Қолданыс нұсқамасыз да тербелген. Ақмола облысы өлкетанушылар қауымдастығының төрағасы Гүлбаршын Салық облыстық мұрағаттың қорларын зерттеді. «Құжат жасалған жер» деректемесінде 1935 жылғы желтоқсанға дейін «город Кокчетав», 1935 жылғы желтоқсаннан 1944 жылғы шілдеге дейін «город Кокшетау», сосын қайтадан Кокчетав деп жазылған. Атауды өзгерту туралы құжатты ол таппады. Ол жылдары «город Кокшетау» тұлғасын милиция циркулярлары, аудандық атқару комитетінің бланкілері, тіпті КСРО Мемлекеттік жоспарлау комитеті Орталық статистика басқармасының есебі де жазған. Демек, игерілген экзоним мен қазақ есімінің транскрипциясы арасындағы

таңдауды орыс іс қағаздары 1990-жылдардағы жарлықтардан әлдеқайда бұрын өзі жасап келген.

Қазақ атауын орыс мәтінінде берудің үш үлгісі:

Үлгі	**Уақыты**	**Мысалдар**	**Орыс мәтінінде қалай қолданылады**
1. Орыс экзонимі	1990-жылдарға дейін	Алма-Ата, Кокчетав және Кокчетавская область, Актюбинск	толық септеледі, сын есім жасалады
2. Қазақ эндонимінің жаңа орысша транскрипциясы	1993–1999	Алматы (1993 жылғы 28 қаңтардағы Конституция); Кокшетау және Кокшетауская область (Жоғарғы Кеңес Президиумының 1993 жылғы 7 қазандағы орыс тіліндегі транскрипция туралы қаулысы); Ерментауский мен Кургальджинский орнына Ерейментауский және Коргалжынский аудандары (1997 жылғы 14 қарашадағы №3759 «О переименовании… и изменении их транскрипции» Жарлығы); Актюбинск орнына Актобе (1999), Актюбинская область сақталды	орыс әріптері; септелетін тұлғалар мен орыс сын есімдері сақталған
3. Қазақ графикасын көшіру	2022–2026	город Қонаев (2022 жылғы 3 мамырдағы №885 Жарлық); Жетісу, Ұлытау облыстары; Қазақстан Халық Кеңесі, теңге	қазақ әріптері; септеу мен сын есім бұғатталған

Кесте басты нәрсені көрсетеді. 2-үлгі де 3-үлгі сияқты мемлекеттік шешім болды: орысша тұлғаны жарлықпен өзгертті. Бірақ ол тұлғаны орыс тілінің құралдарымен

өзгертті — 1997 жылғы жарлықтың өзі «транскрипциясын өзгерту» туралы тікелей айтады, — әрі орыс тілі оны қабылдады: Алматы, Кокшетау, Актобе бүгін Қазақстанның орыс мәтіндеріндегі кәдімгі сөздер, септеледі, сын есім береді. 3-үлгі енді принципті өзгертеді: орыс мәтініне транскрипция берілмейді, оған бөгде графика көшіріледі.

3-үлгіге көшу уақыт бойынша кері де тарайды. Президенттің 1997 жылғы 13 қарашадағы №3753 Жарлығы орыс тілінде «О Дне национальной валюты — тенге» деп аталатын; 2026 жылғы 1 шілдедегі №1337 Жарлықпен оның тақырыбы жаңа редакцияда жазылды: «О Дне национальной валюты — теңге».

Заңдағы олқылық қайда. «Тілдер туралы» заңның 19-бабы «дәстүрлі, тарихи қалыптасқан» қазақ атауларын қорғайды. Бірақ Алма-Ата мен Кокчетав та сол нысандардың тарихи қалыптасқан атаулары, тек орысша берілуі. Дәстүрлі қазақ атауын оның дәстүрлі орысша берілуінен қалай ажыратуды және орыс мәтінінің өз тұлғасына құқығы бар-жоғын заң айтпайды (М-13 ақтаңдағы).

Жария түрде не ұсынылды. Қазақстан Журналистер одағының төрағасы Сейітқазы Матаев қалаға Алма-Ата атауын тек орыс редакциясында қайтаруды, қазақ редакциясында Алматы күйінде қалдыруды ұсынды — яғни дәл «әр тілде нысанның өз атауы» үлгісін. Сол кезде Forbes.kz Ұлттық мұрағатқа сұрау салып, Алма-Атаны қайта атау мәселесін Жоғарғы Кеңес бөлек талқыламағанын анықтады: жаңа атау тікелей 1993 жылғы Конституция мәтініне енген. Алма-Ата атауын қайтаруды ақын Олжас Сүлейменов те бірнеше рет жақтады. 2021 жылы «Вечерний Алматы» газетіне берген сұхбатында ол бұл есім қалаға дыбысталуы жағынан да, мағынасы жағынан да лайықты екенін айтты. Ол XX ғасырда Орталық Азияда ашық, әуезді есімді үш-ақ астана болғанын еске салды: Самарқан, Ашхабад және Алма-Ата. Бұл ұстанымның қарсыластары да бар: мысалы, публицист Дос Көшім үндеуден саяси мағына көрді. Алматы үшін қай тұлға жақсы екенін баяндама бағаламайды: бұл қоғамның таңдауы. Бірақ мысал екі атау үлгісінің ертеден талқыланып келе жатқанын көрсетеді.

Баяндама үшін қорытынды. Айналы тексеру 9.5-бөлімдегі тұжырымды ел ішінен растайды: мемлекет мемлекеттік тілдегі атаудың тұлғасын белгілеуге құқылы және 1993–1999 жылдары жасалғандай, екінші тілге жаңа транскрипция ұсына алады. Тетік екінші тілге транскрипцияның өзінен бас тартылған жерде бұзылады. Қазақ атауларына тыйым салу да, кеңестік тұлғаларды қайтару да емес, беру ережесі керек — географиялық атауларды орыс тілінде беру жөніндегі кеңестік нұсқаулықтар сияқты нұсқаулық (Л-6 ұсынымы).

4.9. Кімге бағытталған: салмақ орыс мәтініне түседі

Бір орган бір күні бір нысанды әртүрлі атайды: орысша — қазақ тұлғасымен, ағылшынша — ағылшын тұлғасымен. Ағылшын мәтініне қазақ әріптері, қазақ жалғаулары, тіпті латын негізіндегі қазақ емлесі де нұсқамамен енгізілмейді. Талап бір тілге бағытталған.

Бір мекеме — екі мәтін:

Дереккөз	Орыс мәтіні	Ағылшын мәтіні
Конституция, 2-бап	теңге	the tenge (KZT)
Ұлттық банк, 2026 жылғы 1 шілде	актілер мен барлық баспасөз хабарларын «теңге» жазуына көшіреді	«Tenge Now Has a Constitutional Status as the National Currency of Kazakhstan»
№885 Жарлық, Мемлекеттік кірістер комитеті	город Қонаев	the city of Konaev
№887 Жарлық, Ұлттық банк	область Жетісу, область Ұлытау	Zhetysu region, Ulytau region
Конституция, 70-бап	Қазақстан Халық Кеңесі	Kazakhstan Halyk Kenesi (Kazakhstan People’s Council), артиклімен және ағылшынша аудармасымен
Мемлекеттің атауы	Республика Казахстан	Qazaqstan емес, Republic of Kazakhstan

Құрал бар, бірақ ағылшын тіліне қолданылмайды. 2021 жылдың көктемінде жария талқылауға шығарылған латын негізіндегі қазақ әліпбиінің жобасында ң әрпі Ñ, қ әрпі Q болып беріледі. Әліпби бекітілмеген, оны қолдануға әлі ерте деп қарсы айтуға болады; Тіл саясаты комитеті де солай дейді. Бірақ жаңа таңбаларсыз да ағылшын мәтіні кәдімгі латын әріптерімен Qonaev немесе Qazaqstan деп жаза алар еді — жазбайды. Қазақ кириллицасы, керісінше, бекітілген, оның әріптері орыс мәтініне көшіріледі.

Ағылшын тілінде бұл қалай шешіледі: мәжбүрлеусіз ұсыныс. 2016 жылғы қарашада Сенаттың сол кездегі төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаев ағылшынша нұсқада QAZAQSTAN жазуы мемлекеттің мәнін KAZAKHSTAN жазуынан дәлірек береді деп жазды. Мәжіліс депутаты Ольга Шишигина қарсылық білдірді: ағылшынша жазу — елдің қалыптасқан бренді, оны өзгертудің қажеті жоқ. Ресми ағылшын мәтіні бүгін де Kazakhstan деп жазады, ал Qazaqstan өздігінен таралып жатыр — бренд атауларында, жастардың әлеуметтік желілерінде, ағылшын тілді баспасөздің бір бөлігінде. 9.5-бөлімдегі тетік дегеніміз осы: мемлекет ұсынады, тіл таңдайды. Ағылшын тілінде бұл тетік жұмыс істейді, орыс тілінде оның орнын нұсқама басты.

Ағылшын тілі таза емес, бірақ ондағы химера нұсқамамен енгізілмеген. 4.7-бөлімде Toralqasy сөзінің бес жазылуы, gov4c.kz ағылшынша бетіндегі khandar және

Tauelsizdik ішіндегі кирилл і әріптері көрсетілді. Бұл — норманың емес, бірыңғай транскрипция ережесінің жоқтығының ізі: бірде-бір акт осылай жазуды талап етпейді, тұлғалар мәтіннен мәтінге өзгеріп отырады. Оның үстіне ағылшын грамматикасы оларды көтереді: «a decision of Toralqa» синтаксистік тұрғыдан мінсіз. Орыс мәтіні нұсқаманы да, одан бұзылатын флективті грамматиканы да алды.

Неге дәл орыс тілі. Бұл таңдамалылықтың ресми түсіндірмесі жоқ, баяндама оған ниет телімейді. Екі түсіндірме болуы мүмкін, екеуін де атаған жөн.

1. *Құқықтық түсіндірме.* Конституцияның 9-бабы бойынша орыс тіліндегі мәтін ресми, ал заңдардың ағылшынша аудармалары ресми емес ретінде жарияланады. Мемлекет нышанын заңды күші бар мәтінде бекіту табиғи. Бірақ бұл уәж екі жаққа да жұмыс істейді: орыс мәтіні ресми болғандықтан, оның «Тілдер туралы» заңның 21-бабы қорғайтын өз нормасы жойылуға емес, қорғалуға лайық.
2. *Әлеуметтік лингвистикалық түсіндірме.* Фишман бойынша корпус туралы шешім мәртебе үшін қабылданады, ал мәртебені шекара өтетін жерде белгілейді. Ағылшын мәтіні сыртқа бағытталған, мемлекетке түсінікті болу маңыздырақ. Орыс мәтіні өз азаматтарына бағытталған, онда шекара әріппен белгіленеді.

Қай түсіндірме дұрыс болса да, дерек біреу: заң талабы деп аталатын норма екі тілдің біреуіне ғана қолданылады, әрі дәл соның грамматикасы одан қаттырақ зардап шегеді.

5-бөлім. Антропонимика: аты, әкесінің аты, тегі

Адамның есімі — жай ғана жоя салуға болмайтын жалғыз химера: ол адамның өзіне тиесілі, оның тұлғасын таңдау құқығын заң қорғайды. Сондықтан мұнда мәселе қай тұлғаның дұрыс екенінде емес, мемлекетте таңдалған кез келген тұлғаны қазақ және орыс мәтінінде бір мағыналы оқуға және базада бір мағыналы сақтауға мүмкіндік беретін үлгінің жоқтығында.

5.1. -ов пен -ев қайдан шықты

«Антропонимика» сөзі гректің ἄνθρωπος — «адам» және ὄνομα — «есім» сөзінің эол тұлғасы ὄνυμα сөздерінен құралған. Бұл — жеке есімдерді зерттейтін ономастиканың саласы.

XX ғасырға дейін қазақтар еуропалық мағынадағы тегін білмеген. Адамды атымен, нақтылау үшін әкесі, атасы, руы бойынша атаған: «Құнанбайұлы Абай». 1930-жылдардағы төлқұжаттандыру тұрақты тегін талап етті, оны әкесінің немесе атасының есімінен орыс үлгісімен жасады: Құнанбаев, Байтұрсынов, Сәтбаев. Жазу ғылыми транскрипция ережесінсіз, орысша жүрді.

З.К. Темірғазина, О.А. Андрющенко және М. Валова 2023 жылғы мақаласында Т. Жанұзақов пен А. Есбаеваның 1988 жылғы қазақ есімдерінің академиялық сөздігін талдады. Ондағы есімдердің тек 18,12%-ы орыс тіліне бір мағыналы, бірінің орнына бірі болып беріледі. Негізгі беру тәсілі — графикалық-фонетикалық тәсіл (75,99%) — көптеген нұсқа мен бұрмалауға жол берген. Реформаның моральдық негізін дәл осы тарих береді: көптеген қазақстандықтар есіміне қазақ тұлғасын қайтаруды заңды түрде қалайды.

5.2. Реформа және оның құқықтық негізі

Президенттің 1996 жылғы 2 сәуірдегі №2923 Жарлығы қазақ ұлтына жататын азаматтарға тектегі -ов, -ев, -ин жалғауларынан және -ович, -евич, -овна, -евна деп бітетін әкесінің атынан бас тартып, қазақ тұлғаларын қолдануға рұқсат берді. Азаматтық кодекс (15-бап) әкесінің атын міндетті емес етті. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодекс баланың тегі ата-анасының тегімен анықталатынын (194-бап), ал әкесінің аты әкесінің есімі бойынша берілетінін (63-бап) белгіледі.

Бірыңғай үлгі бұдан кейін де пайда болған жоқ. 2011 жылғы 28 қарашада Тілдер комитетінің сол кездегі төрағасы Шерубай Құрманбайұлы елде тектің 17–18 нұсқасы қатар жүретінін хабарлады: орыстың -ов, -ев, -ин жұрнақтарымен, қазақтың -ұлы, -қызы, -тегі жұрнақтарымен, парсының -и жұрнағымен және басқалар. Ол сондай-ақ ономаст Телеуғажы Жанұзақовтың жетекшілігімен Тіл білімі институтының лингвистері заңды құжаттарда тек екі норманы — -ұлы (-қызы) немесе жалғаусыз тұлғаны — қалдыратын нұсқаулық дайындап жатқанын айтты. Мұндай нұсқаулықтың бекітілгені ашық дереккөздерден табылмады (М-09 ақтаңдағы).

5.3. Бүгін не рұқсат етілген

Әділет министрлігі 2026 жылғы 12 тамызда электрондық жүйе қызын тегі -ева, әкесінің аты -қызы деп жазуға жол бермеген әйелдің шағымына жауап берді. Жауап үш қағидаға саяды:

1. тегін, атын және әкесінің атын аралас жазуға заңда тыйым жоқ, бірақ қазақ тілінің грамматикасын ескерген жөн;
2. бір адамды бірнеше тәсілмен жазуға болады — министрліктің өзі шартты «Ахметов Серик Айбекович» үшін төрт нұсқа келтірді: «Айбекұлы Серік», «Ахмет Серік Айбекұлы», «Айбек Серік Айбекұлы», «Айбек Серік»;
3. ақпараттық жүйенің бас тартуы — құқықтық тыйым емес, техникалық шектеу; тіркеуді портал, ХҚКО немесе АХАЖ арқылы жүргізуге болады.

Бұдан бұрын, 2024 жылғы 31 қазанда министрліктің ресми өкілі Талғат Уәли текке -тегі, -ұрпағы, -немересі, -шөбересі және -келіні жұрнақтарын қосуға болмайтынын түсіндірді: ережені Неке және отбасы туралы кодекс белгілейді.

Жиынтығында заң ақпараттық жүйелер қабылдай алатыннан көп нұсқаға жол беретін, ал қазақ тілінің грамматикасы міндетті емес, тек қалаулы деп танылатын жүйе шығады.

5.4. «Есіл» ауданы әкімінің оқиғасы

Бір адам ресми ресурстарда былай жазылған:

Қайда	Жазба	Ерекшеліктері
gov.kz, аудан әкімдігі бетінің орыс нұсқасы	Кыдырбек-улы Дарменияр Алгатбекулы	орыс әріптері; тектегі -улы дефис арқылы, әкесінің атында бітеу
gov.kz, сол беттің қазақ нұсқасы	Қыдырбек-ұлы Дәрменияр Алғатбекұлы	қазақ әріптері; дефистің сол сызбасы
egov.kz, ағылшын нұсқасы	Kydyrbek-uly Darmeniyar Algatbekuly	латын жазуы; сол сызба
Астана әкімдігінің баспасөз хабары, 2024 жылғы ақпан	Дарменияр Кыдырбекулы	әкесінің атынсыз, тегі бітеу, аты алда

Жазба сөзбе-сөз «Қыдырбектің ұлы Дәрменияр, Алғатбектің ұлы» болып оқылады: тегінде де, әкесінің атында да «ұлы» сөзі бар. Қазақ оқырманы үшін бұл — шежіренің екі түрлі буыны, орыс оқырманы үшін — қайталау, деректер базасы үшін — төрт түрлі жол. Қызығы, беттің орыс нұсқасы есімді орыс әріптерімен береді (Кыдырбек-улы), ал

Конституция теңге сөзінде қазақ әрпін талап етеді: бір мемлекеттік жүйеде ақшаға бір ереже, адамдарға басқа ереже қолданылады.

5.5. Үлгінің жоқтығы тудыратын қисынсыздықтар

Неке қисынсыздығы. Қазақтың -ұлы мен -қызы жұрнақтары «ұл» және «қыз» дегенді білдіреді. Әйел күйеуінің Мұратұлы деген тегін алса, құжат бойынша «Мұраттың ұлы» болады; жалғауын Мұратқызы деп өзгертсе — «Мұраттың қызы», яғни қазақ салты бойынша өзі келіні болып келетін қайынатасының қызы болады. Қайшылықты шешер - келіні жұрнағына министрлік тыйым салған. Бұл қолданыстағы нормалардың қисынды салдары; тізілімдерде мұндай жазба қанша екені жария түрде белгісіз (М-10).

Аты мен тегінің ажыратылмауы. Жалғаусыз үлгі тегін ер адамның жеке есіміне айналдырады: «Айбек Серік». Құжатта қайсысы тегі, қайсысы аты екенін, кейде адамның жынысын да түсіну мүмкін емес; әйелдің аты күйеуінің тегімен сәйкес келсе, екі бірдей сөзден тұратын жазба шығуы мүмкін.

Құжаттағы отбасының ыдырауы. Бір отбасында әкенің тегі -ов, ананың тегі -ова, ұлдың тегі әкесінің атымен -ұлы, қыздың тегі жалғаусыз болуы мүмкін. Заң бұған жол береді, бірақ мұрағат, банк немесе виза орталығы үшін бұл — бір-бірімен байланыссыз төрт тек.

5.6. Ал орыс грамматикасы ше?

Мұнда әділ болу керек: антропонимдік химера орыс грамматикасына ең аз тиеді. Орыс тілінде бұрыннан септелмейтін тектер тобы бар — грузиннің -дзе және -швили, украинның -енко деп бітетін тектері, — ал -улы, -кызы деп бітетін тектер бұл топқа оңай кіреді: «приказ подписал Айбекулы». Дауыссызға бітетін жалғаусыз үлгідегі тектер неміс тектері сияқты ер адамда септеледі, әйелде септелмейді: «Серику Айбеку», бірақ «Динаре Айбек». Орыс грамматикасы мұны көтереді.

Басқа нәрселер зардап шегеді: жазбаның бір мағыналылығы, базадағы іздеу (8-бөлім) және орыс мәтінінде көрінбейтін, ал қазақ мәтінінде қисынсыздыққа айналатын қазақ жұрнақтарының мағынасы. Сондықтан мұндағы шешім орыс мәтінінің ережесінде емес, есімдер туралы заңда және тізілімдердің құрылымында.

5.7. Басқалар мұны қалай шешеді

Исландия — азаматтарының дерлік бәрі тектің орнына әкесінің атын алып жүретін жалғыз еуропалық ел: Jónsson — «Йоуннің ұлы», Jónsdóttir — «Йоуннің қызы». Үлгі дәйекті сақталғандықтан жұмыс істейді: әйел тұрмысқа шыққанда есімін өзгертпейді, анықтамалықтар адамдарды әкесінің аты бойынша емес, аты бойынша сұрыптайды. 2019 жылы исландтың гендерлік автономия туралы заңы бейтарап -bur жұрнағын қосты. Қазақстан үшін сабақ: некеде тек ауыстыру қолданылмаса, патронимдік жүйе өміршең.

Түркия 1934 жылы тектер туралы заңмен барлық азаматты тек алуға міндеттеді, оның өзінде бекітілген тізімдерден, бөгде жұрнақсыз. Сабағы керісінше: бірізділіккe тез жетуге болады, бірақ таңдау адамның орнына жасалады.

Моңғолия 1990-жылдардан кейін құжаттарда әкесінің атымен қатар ру атауын (ургийн овог) қалпына келтірді. Сабақ: руға тиесілікті текке жұрнақ ретінде жазбай, құжаттың жеке жолында сақтауға болады.

Үш жағдайда да бір үлгі таңдалған және бәріне қолданылады. Қазақстанда үлгі он жеті не он сегіз, әрқайсысы заңды.

6-бөлім. Қазақ тілінің ішіндегі пуризм

Қазақ терминологиясы жарты ғасырда бағытын үш рет өзгертті: орыс тілі арқылы жаппай кірме сөз алудан жаппай аударуға, сосын халықаралық сөздерді ішінара қайтаруға. Әр бетбұрыс сөздіктер мен нормаларда ешкім жоймаған нұсқалар қабатын қалдырды. Басты зиян осыдан: жеке сәтсіз сөздер емес, термин біреу болуға тиіс жердегі синонимия.

6.1. Терминологияның үш қабаты

Байтұрсынұлы қабаты. Ахмет Байтұрсынұлы 1910–1920-жылдары әлі күнге дейін қолданылатын қазақ грамматикалық терминологиясын жасады: зат есім, сын есім, етістік, бастауыш, баяндауыш. Терминдер бос орынды толтырғандықтан тұрақтады: одан бұрын қазақ тіліндегі мектеп грамматикасы болмаған. Сонымен бірге ол игерілген кірме сөздерді қуған жоқ: оның 1913–1918 жылдары шыққан газеті «Қазақ» деп аталды, ал жанрдың өзі газет деп аталды.

Кеңес қабаты. 1930-жылдардың соңынан бастап интернационализмдер қазақ тіліне орыс тілі арқылы еніп, орыс тіліндегідей жазылды. Қазақ тілі мыңдаған термин алды, бірақ фонетикалық игерусіз: режим, процесс, проблема.

Тәуелсіздік қабаты. 1990-жылдардың басынан аудару толқыны басталды: көптеген орыс және халықаралық сөздер қазақша баламалар алды. Олардың бір бөлігі берік тұрақтады (ұшақ, тікұшақ, ғарыш, тұжырымдама), бір бөлігі — жоқ.

6.2. Терминком статистикасы: бір-бірімен үйлеспейтін екі сан

Жария пікірталаста Терминком бекітетін халықаралық терминдердің үлесі 3,3 есе — 41%-дан 12,3%-ға дейін — қысқарды деген тезис жиі айтылады. Тексеру ресми материалдарда бір кезеңге екі түрлі бөлініс жүргенін көрсетеді.

Көрсеткіш	1971–1981 кезеңі (+1990)	1992–2016 кезеңі, А дереккөзі	1992–2016 кезеңі, Б дереккөзі
Бекітілген терминдер	2 748	15 963	15 963
Халықаралық тұлғасы сақталған	41,0% (1 127)	35,3%	12,3% (1 987)
Қазақ сөзі	19,6–19,7% (541)	23,3%	37,8% (6 024)
Аралас тіркес	39,3% (1 080)	41,4%	49,9% (7 952)

А дереккөзі — Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері Нұрлан Шүленбаевтың termincom.kz порталындағы мақаласы (2018), онда сандар порталдың өзіне сілтемемен берілген. Б дереккөзі — 2017 жылғы тамызда tilalemi.kz сайтында жарияланған «Тіл-

Қазына» орталығының есебі. Терминдердің жалпы саны сәйкес келеді, қалғанының бәрі алшақ.

Ықтимал себебі — жіктеудің әртүрлілігі: «авиациялық авария» сияқты тіркесті аралас деп те, халықаралық тұлғасын сақтаған деп те санауға болады. Бірақ себебі қандай болса да, «3,3 есе қысқарды» деген қорытынды тек Б дереккөзіне сүйенеді (Р-01 алшақтығы). Арифметикалық тексеру бұған тағы үш бақылау қосады. Біріншіден, Б дереккөзінде 15 963-тің 1 987-сі 12,3% емес, 12,45% береді, ал үш топтың дәл үлесі — 37,7%, 12,4% және 49,8%; жарияланған сандар 100%-ға жеткізу үшін түзетілген болуы мүмкін. Екіншіден, termincom.kz сайтындағы шолудың 1992–2016 жылдарға жылдық бөлінісі қосқанда 15 963 емес, 15 173 термин береді — 790-ы кем (Р-14). Үшіншіден, сол шолу іріктемеде үшінші жіктеуді қолданады — 1 163 халықаралық бірлік, халықаралық элементі бар 2 126 бірлік, 6 547 төл бірлік — және «халықаралыққа» жатқызудың көбіне шартты екенін тікелей ескертеді. Ресми дереккөздердегі есептеудің бір-бірімен үйлеспейтін үш әдістемесі — бірыңғай әдістеменің басты уәжі (Л-3 ұсынымы). Ал жалпы қорытынды сәйкес келеді: 2 748 + 15 963 = 18 711, Б дереккөзі 2017 жылға бекітілген деп дәл осы санды атайды. Екі дереккөз басқа нәрседе келіседі: таза қазақша жаңа сөздердің үлесі өскен — бірінде 1,2 есе, екіншісінде екі есеге жуық.

Үшінші кесінді де бар. Мәдениет және спорт министрі Арыстанбек Мұхамедиұлы Сенатта барлық уақытта 21 мыңға жуық термин бекітілгенін, оның 40,8%-ы (8 571) төл қазақ сөздері, 59,2%-ы (12 429) кірме және аралас сөздер екенін хабарлады. Ал termincom.kz порталы бірінші кезеңнің 2 748 бірлігі 1971–1981 жылдары бекітілгенін, тағы 79-ы 1990 жылы бекітілгенін, ал 1991 жылы бірде-біреуі бекітілмегенін нақтылайды; жарияланымдарда кездесетін «1971–1991» шекарасы дәл емес (Р-02).

6.3. Тербеліс

Терминология үшін ең жаманы — кірме сөз де, аударма да емес, бірнеше жылдан кейін шешімді өзгерту. Шерубай Құрманбайұлы осындай тербелістің мысалдарын келтіріп, ескертті: терминдерді бес-он жыл сайын ауыстыра берсе, мамандар да, аудармашылар да, қазақ тілін пайдаланатындардың бәрі де бірде-біреуін бекіте алмайды.

Ұғым	1990-жылдарға дейін	Қазақша баламасы	Халықаралық тұлғаның қайтарылуы
музей	музей	мұражай (1998)	музей (2014)
гимн	гимн	әнұран (1992)	гимн (2014)
процент	процент	пайыз (2000)	процент (сол шолу бойынша); 2026 жылғы 10 қарашадағы сөзде пайыз тұрақтаған сөз деп аталды
архив, проблема, процесс, авария	архив, проблема, процесс, авария	мұрағат, мәселе, үдеріс, апат	Н. Шүленбаевтың 2018 жылғы мақаласы бойынша қайтарылған
абзац	абзац	азатжол	абзац; мәдениет және спорт министрі 2018 жылғы 26 маусымда Сенатта музеймен, архивпен және проценттен бірге халықаралық тұлғаға келтірілген терминдер қатарында атады

Тербеліс Терминкомның өз шешімдерінде де аяғына жетпеді. 2024 жылғы 23 қазанда комиссия Атырау облысы әкімдігінің ұсынысымен мұнай-газ химиясы терминдерін бекітті, олардың ішінде «газфазалық термиялық үдеріс» бар. «Процеске» ресми түрде қайтарылған «үдеріс» сөзі бекітілген терминдерде өмір сүріп жатыр.

Алмастырулардың бәрі қайтарылған жоқ: Шүленбаевтың өз пікірінше, «мұражай» мен «мұрағат» жойылған кезде тілге берік еніп үлгерген, оларды жою қате болды. Нәтижесінде тілде екі тұлға да қалды. Тіл иесі маңдайшада «мұражайды», нормативтік актіде «музейді» көреді.

6.4. Тұрақтамаған сөздер

2018 жылғы сол мақала Терминком бекіткен, бірақ тіл иелері қабылдамаған терминдерді тізеді: ұйық (носки), құбылнама (компас), көзек (глазок), салпыншақ (брелок), тәсім (схема). Мақала екі түрлі мәселені ажыратады.

1. *Бекітілген сәтсіз терминдер* — оларды комиссия қабылдады, тіл қабылдамады.
2. *Өзбетінше жасалған сөздер* — оларды комиссия бекітпеген, бірақ олар бекітілген сияқты жүр. Қылтима, шаптырма және шомылма сөздері туралы автор тікелей жазады: Терминком мұндай сөздерді бекітпейді, бұл әдеби тілге жатпайтын жаргон, ал олардың «бекітілгені» туралы әңгіме жалған. Сол қағидалар Н. Шүленбаевтың Н. Әшімбаевамен және Б. Қордабаймен бірге жариялаған мақаланың кеңейтілген журнал нұсқасында («Тілтаным», 2021, №1) қайталанған [69]. Шаптырма, су бұрқақ және күй сандық сөздерінің ешқашан бекітілмегенін тіл қызметінің өкілдері — Тілдерді дамыту комитеті төрағасының орынбасары Ғалымжан Мелдешев пен үйлестіру-әдістемелік орталықтың директоры Ербол Тлешов — жария түрде айтқан [70]. Автордың пікірінше, балконға тілде құрылыс термині бола алатын самалдық пен балахана сөздері бар.

Публицистикада арифметика, тригонометрия, теория, архитектура, компьютер үшін одан да ерекше алмастыру жобалары келтіріледі. Қолжетімді түпнұсқаларда олардың мәртебесі мен авторлығын тексеру мүмкін болмады, сондықтан баяндама оларға сүйенбейді (М-11).

6.5. Норма комиссиядан тыс қай жерде өмір сүреді

Терминком — кеңесші орган. Норма орындалатын құжатқа — құрылыс жинағына, мектеп стандартына, оқулыққа, сатып алудың техникалық тапсырмасына — енгенде міндетті болады. Басты ажырау дәл осы жерде болады.

- Қоғамдық тамақтану орындары туралы ҚР ЕЖ 3.02-121-2012 ережелер жинағының қазақша мәтінінде «себезгі бөлмелері» (душевые) және «бұрқақ су» (фонтан) тұр.
- Мәдениет мекемелері туралы ҚР ЕЖ 3.02-120-2012 жинағында — «субұрқақ», дегенмен Терминком «фонтан» сөзін бекіткен.
- Индустрия министрлігінің лифт шаруашылығы туралы хабарының қазақша мәтінінде журналистер «қауіпті жеделсаты» деп жазады, ал министрліктің өзі — «лифтілер».

Құрылыс жинағы он жылда бір, оқулық бес жылда бір жаңарады. Мұндай құжатқа бір енген сөз ол туралы комиссия не шешкеніне де, Президент не айтқанына да қарамай онда өмір сүре береді. Сондықтан сөздіктерді 2027 жылдың соңына дейін қайта қарау туралы тапсырма ҚР ЕЖ мен оқулықтарды тұтас қайта қараусыз нәтиженің жартысын ғана береді.

7-бөлім. Сегіз сөз және жиырма жеті сөз: тұрақтағанды қабылданбағаннан не ажыратады

2026 жылғы 10 қарашада күмәнді деп аталған сегіз сөздің бәрі тұрмыс заттарын білдіреді, ал тұрақтаған 27 сөздің ішінде бірде-бір тұрмыс заты жоқ. Бұл — басты заңдылық, әрі ол сөздің шығу тегінен маңыздырақ: тұрақтағандардың кемінде сегізінде араб немесе парсы түбірі бар.

7.1. Президент не айтты

«Қазақ тілі» халықаралық қоғамының X құрылтайында Президент соңғы жылдары кең қолданысқа енген 27 сөзді атады: тұжырымдама (концепция), қағидат (принцип), жоспар (план), сыйақы (премия, вознаграждение), шәкіртақы (стипендия), еңбек өтілі (трудовой стаж), кешенді (комплексный), әмбебап (универсальный), жүйелі (систематический), тыңайтқыш (удобрение), жанармай (топливо), көгалдандыру (озеленение), босқын (беженец), қырғи-қабақ соғыс (холодная война), қоқан-лоқы (угроза), лаңкестік (терроризм), есірткі (наркотики), бітімгерлік күштер (миротворческие силы), мәмілегер (посредник, переговорщик), ғарыш (космос), зымыран (ракета), жаһан (мир, вселенная), ғаламтор (интернет), тікұшақ (вертолет), жасанды сана (искусственный интеллект), пайыз (процент), сынып (класс). Сосын ол бәрінде өлшем керек екенін айтып, сегіз жасанды сөзді күмәнді деп атады: күйсандық (пианино), қылтима (балкон), субұрқақ (фонтан), себезгі (душ), қырыққабат (капуста), үнқағаз (газета), жеделсаты (лифт), желкөз (форточка). Ол дінге қатысты көне қазақ сөздерін араб сөздерімен ауыстыру сәніне жеке тоқталып, оған ғалымдардың баға беруін тапсырды. Екі тізім де Ақорда мен «Казахстанская правда» жариялаған сөздің ресми мәтіні бойынша сөзбе-сөз келтірілген (Ф-26); агенттіктердің хабарларында олар әдетте бірнеше мысалға дейін қысқартылады.

7.2. Сегіз сөздің дерекнамасы

Сегіз сөздің бәрі бірдей ақаулы емес. Біреулері нашар құралған, біреулері дұрыс құралған, бірақ тым кеш келген.

Сөз	Мағынасы	Қалай құралған	Мәртебесі туралы не белгілі	Әлсіздігі неде
күйсандық	пианино	күй (аспаптық шығарма) + сандық	Терминком «фортепиано» сөзін бекіткен; сөз қолданыста жүр	«күй салынған сандық» бейнесі аспаптың құрылысынан алшақтатады, сөзді халықаралық музыка терминологиясынан ажыратады
қылтима	балкон	қылтию етістігінен + -ма	Терминком бекітпеген, жаргон деп атайды; түсіндірме сөздікте сөздің мағынасы — «өкпешіл»	кемсітпелі мағыналы сөзбен омонимдік; тілде жақсырақ үміткерлер бар — самалдық, балахана
субұрқақ	фонтан	су + бұрқақ (түсіндірме сөздікте «құйын» мағынасы да бар)	Терминком «фонтан» сөзін бекіткен; сөз түсіндірме сөздікте және ҚР ЕЖ 3.02-120-2012-де бар	бәсекелес үш тұлға — фонтан, бұрқақ, субұрқақ, оған жаргондық шаптырма қосылады
себезгі	душ	себез- етістігінен + -гі	ҚР ЕЖ 3.02-121-2012-де бекітілген («себезгі бөлмелері»); Терминком жинақтарындағы мәртебесі түпнұсқа бойынша тексерілмеген (М-01)	сүз- етістігінен жасалған сүзгі сияқты дұрыс құралған; әлсіздігі тек қысқа әрі бәріне түсінікті «душ» сөзін ығыстыруында

Сөз	Мағынасы	Қалай құралған	Мәртебесі туралы не белгілі	Әлсіздігі неде
қырыққабат	капуста	қырық + қабат	жапырағы көп болғандықтан шыққан халық сөзі; пайда болған уақыты анықталмаған (М-01)	ол туралы дау — жаңадан ойлап табылған сөз туралы емес, екі тірі тұлға туралы дау; тізімге енгізілуі даулы
үнқағаз	газета	үн + қағаз	пайда болған түпнұсқасы анықталмаған	бейнесі дәл емес (газет — «үн» емес), ал «газет» сөзі қазақ тілінде 1913 жылғы «Қазақ» газетінен бері ғасырдан астам өмір сүріп келеді
жеделсаты	лифт	жедел + саты	журналистік мәтіндерде кездеседі; министрлік сол материалдарда «лифтілер» деп жазады	лифтінің сатысы жоқ: бейнесі техникалық тұрғыдан жалған
желкөз	форточка	жел + көз (тесік)	жинақтардағы мәртебесі түпнұсқа бойынша тексерілмеген (М-01)	мөлдір құралған және орыс-неміс кірме сөзін алмастырады, бірақ қазіргі терезелерден жоғалып бара жатқан затты білдіреді

Дерекнамадан көрінетіні: Президенттің тізімі сөздерді лингвистикалық ақауы бойынша емес, бір белгі бойынша — тіл иесі оларды жасанды деп қабылдайды — біріктіреді. Іс жүзінде қайта қарау үшін бұл маңызды: себезгі мен желкөзді техникалық тілде синоним ретінде қалдыруға болады, ал жеделсаты мен үнқағазды нормадан тікелей шығарған жөн.

7.3. Тұрақтаған жиырма жеті сөз: салалары мен шығу тегі бойынша

Сала	Сөздер	Саны
Мемлекеттік басқару және құқық	тұжырымдама, қағидат, жоспар, сыйақы, еңбек өтілі, босқын, лаңкестік, есірткі	8
Саясат және дипломатия	қырғи-қабақ соғыс, қоқан-лоқы, бітімгерлік күштер, мәмілегер, жаһан	5
Ғылым және техника	ғарыш, зымыран, ғаламтор, тікұшақ, жасанды сана	5
Экономика, шаруашылық, экология	тыңайтқыш, жанармай, көгалдандыру, пайыз	4
Жалпы дерексіз белгілер	кешенді, әмбебап, жүйелі	3
Білім беру	шәкіртақы, сынып	2
Үй тұрмысының заттары	—	0

Салаларға бөлу баяндама үшін жасалды, жекелеген жағдайда сөзді салаға жатқызуға дауласуға болады. Төмендегі этимологиялық түсініктемелер жалпы қабылданған мәліметтер бойынша берілген және қазақ тілінің этимологиялық сөздігі бойынша салыстыруды қажет етеді (М-12). 27 сөздің кемінде сегізінде араб немесе парсы түбірі бар: ғарыш (араб. ʿарш — «тақ», ислам ғарыштануында — ең жоғарғы аспан), жаһан (парс. джахан — «әлем»), сынып (араб. синф — «топ, сынып»), пайыз (араб., «пайда, артық»), ғаламтор (араб. ʿалам — «әлем» + түркі тор), шәкіртақы (парс. шагирд — «шәкірт» + қаз. ақы), мәмілегер (араб. муамала — «мәміле» + парс. -гер жұрнағы), қағидат (араб. қаида — «ереже» + қазақ жұрнағы). Демек, сөздің сәттілігі оның «өзіміздікі» болуына байланысты емес: бұл түбірлерді қазақ тілі ертеден игерген, тіл иесі оларды бөгде деп сезбейді.

7.4. Төрт заңдылық

1. *Дерексіз ұғым мен тұрмыс заты.* Құқық, басқару және дипломатия ұғымдарын тіл иесі алғаш ресми сөзден естиді, онда тұлғаны мемлекет береді. Тұрмыс затын ол бала кезінен отбасында естіген атауымен біледі. Ескі затқа берілген жаңа сөз әрдайым жеңіледі.
2. *Келу уақыты.* Сөз ұғыммен бірге немесе кірме сөз тамыр жайғанша келсе бекиді: ғаламтор интернет елдің өміріне енді ғана кіріп жатқанда пайда болды; ұшақ пен тікұшақ орыс сөзі жалғыз сөзге айналғанша келді. Күйсандық пен жеделсаты ондаған жыл бойы басқаша аталып келген заттарға келді.
3. *Дәлдік пен бейне.* Президент «жасанды сана» тіркесін тұрақтаған деп атады, бірақ 2025 жылғы 17 қарашадағы №230-VIII «Жасанды интеллект туралы» Заң жасанды

интеллектіні адамның когнитивтік функцияларына еліктеудің функционалдық қабілеті ретінде анықтайды. Сана — адамның санасы, ал құқық үшін бұл айырма елеулі: заң сананы емес, жүйелерді реттейді. Екі тұлға да өмір сүреді, әрқайсысы өз саласында (Р-08 алшақтығы): сөйлеуде — бейне, заңда — термин.

4. *Шығу тегі маңызды емес.* 7.3-бөлім көрсеткендей, сәттілікті түбірдің шыққан жері емес, игерілгені анықтайды. Сондықтан «өзіміздікі ме, бөгде ме» деген сұрақ терминологияға нашар қызмет етеді; «түсінікті ме, дәл ме, орны бос па» деген сұрақ пайдалырақ.

8-бөлім. Химералардың цифрлық бағасы

Бақылау тәжірибесінде екі латын і әрпі бар «проспект Мәңгілік Ел» жазбасын үш стандартты іздеу тәсілінің бірде-бірі таппады, ал қалыпқа келтіретін кілт алты жазу нұсқасының алтауын да тапты. Мәтінді ең алдымен машина оқитын заманда химера талғам мәселесі болудан қалып, деректің жоғалуына айналады.

8.1. Юникод: Ё неге жіктеледі, ал Қ неге жіктелмейді

Юникод — әлемдегі барлық жазудың әр таңбасына нөмір, кодтық позиция беретін халықаралық стандарт. Атауын 1988 жылы Xerox инженері Джо Беккер ұсынған: «уни» — unique, universal, uniform (жалғыз, жалпыға ортақ, біркелкі) сөздерінен, «код» — код. Юникод консорциумы 1991 жылы құрылған; бүгін стандарт интернеттегі мәтіндердің дерлік бәрінің негізінде жатыр.

Стандарт әріптің екі түрін ажыратады. Біреулері құрама саналады: негізгі әріп және үстіңгі немесе астыңғы белгі. Екіншілері — дербес әріптер. Құрама әріптерге NFD канондық жіктелуі анықталған (Normalization Form D, стандарттың UAX №15 қосымшасында сипатталған): мысалы, ё әрпі е әрпіне және умлаут белгісіне жіктеледі. «Диакритикасыз іздеуді» ұсынатын іздеу жүйелерінің дерлік бәрі дәл осылай жұмыс істейді: әріпті жіктеп, белгіні алып тастайды.

Python тілінің стандартты кітапханасымен (unicodedata модулі) тексеру мынадай көрініс береді:

Әріп	Кодтық позиция	Стандарттағы атауы	NFD бойынша жіктеле ме
Ё	U+0401	CYRILLIC CAPITAL LETTER IO	иә: Е (U+0415) + U+0308
Й	U+0419	CYRILLIC CAPITAL LETTER SHORT I	иә: И (U+0418) + U+0306
Ә	U+04D8	CYRILLIC CAPITAL LETTER SCHWA	жоқ
Ғ	U+0492	CYRILLIC CAPITAL LETTER GHE WITH STROKE	жоқ
Қ	U+049A	CYRILLIC CAPITAL LETTER KA WITH DESCENDER	жоқ
Ң	U+04A2	CYRILLIC CAPITAL LETTER EN WITH DESCENDER	жоқ
Ө	U+04E8	CYRILLIC CAPITAL LETTER BARRED O	жоқ
Ұ	U+04B0	CYRILLIC CAPITAL LETTER STRAIGHT U WITH STROKE	жоқ
Ү	U+04AE	CYRILLIC CAPITAL LETTER STRAIGHT U	жоқ
Һ	U+04BA	CYRILLIC CAPITAL LETTER SHHA	жоқ
І	U+0406	CYRILLIC CAPITAL LETTER BYELORUSSIAN-UKRAINIAN I	жоқ

Стандарт үшін Қ — «құйрықты К» емес, К-ға ешқандай қатысы жоқ дербес әріп. Сондықтан стандартты іздеу үшін «теңге» мен «тенге», «Қонаев» пен «Конаев» — әртүрлі сөздер.

8.2. Омоглифтер

Сөз гректің ὁμός — «бірдей» және γλυφή — «ою, қашалған таңба» сөздерінен құралған. Әртүрлі әліпбидің көзбен ажыратылмайтын таңбаларын омоглиф дейді. Юникод

консорциумы олардың тізімін қауіпсіздік туралы UTS №39 техникалық стандартында жүргізеді, өйткені омоглифтерді алаяқтар сайттардың жалған мекенжайлары үшін пайдаланады.

Қазақ жазуы үшін төрт жұп қауіпті:

Қазақ әрпі	**Егізі**	**Алмастыру қайда кездеседі**
і (U+0456)	латын i (U+0069)	қазақ пернетақтасынсыз терілген орыс және қазақ құжаттарында: «Мәңгілік»
һ (U+04BB)	латын h (U+0068)	h әрпі бар сөздерде
ә (U+04D9)	латын ə (U+0259), әзербайжан әліпбиінің «шва» әрпі	бөгде пернетақталардан тергенде
ү (U+04AF)	латын y (U+0079)	қолжазба мен экрандағы түзетуде

Алмастыру екі жаққа да жүреді. egov.kz порталының әкімдіктер тізімі бар ағылшынша бетінде мекенжай «Tauelsizdik Ave.» деп жазылған: кодтарды тексеру латын сөзінің ішінде екі кирилл і (U+0456) тұрғанын көрсетеді. Бұл — айналы химера, ағылшын мәтініне енген қазақ әрпі.

Алмастырудың себебі қарапайым. Windows жүйесінің стандартты қазақ пернетақтасында тоғыз төл әріп сандар қатарындағы пернелерде тұр. Орыс пернетақтасында жұмыс істейтін және «теңге» немесе «Мәңгілік» деп теруге тиіс оператор не бір сөз үшін пернетақтаны екі рет ауыстырады, не ұқсас латын таңбасын қоя салады.

8.3. Бақылау тәжірибесі: бір даңғылдың алты жазбасы

Баяндама үшін Астананың басты даңғылы атауының құжаттар мен хабарландыруларда кездесетін түріндегі алты жазбасынан іріктеме жиналды: «проспект Мәңгілік Ел» (қазақ әріптері), «проспект Мәңгілік Ел» (кирилл ішінде латын і), «проспект Мангилик Ел» (орысша транскрипция), «пр. Мангилик ел 8» (кіші әріп, қысқарту), «Мәңгілік Ел даңғылы» (қазақша жол), «Mangilik El avenue» (латын жазуы). Іріктеме бойынша үш сұрау төрт тәсілмен орындалды.

Іздеу тәсілі	**«Мангилик Ел» сұрауы**	**«Мәңгілік Ел» сұрауы**	**«Mangilik El» сұрауы**
дәл сәйкестік	6-ның 1-і	6-ның 2-і	6-ның 1-і
регистрсіз	6-ның 2-і	6-ның 2-і	6-ның 1-і
«диакритикасыз» (белгілерді алып тастайтын NFKD)	6-ның 2-і	6-ның 2-і	6-ның 1-і
қалыпқа келтіретін кілт	6-ның 6-ы	6-ның 6-ы	6-ның 6-ы

Латын і әрпі бар жазбаны үш стандартты тәсілдің бірде-бірі ешбір сұрау бойынша таппады: оны тек сол бұрмаланған жазумен табуға болады. Қалыпқа келтіретін кілт әр жазбаны бірыңғай кіші әріпті тұлғаға келтірді. Қазақ әріптері 3-бөлімдегі кесте бойынша орыс әріптерімен ауыстырылды (ә→а, ғ→г, қ→к, ң→н, ө→о, ұ мен ү→у, һ→х, і→и), латын әріптері — орыс әріптерімен, бос орындар мен дефистер алынып тасталды.

Кілт құдіретті емес. «Есіл» ауданы әкімінің үш жазбасы үшін ол «Қыдырбек-улы Дарменияр Алгатбекулы» мен «Қыдырбек-ұлы Дәрменияр Алғатбекұлы» жазбаларын бір жолға келтіреді, бірақ «Дарменияр Кыдырбекулы» жазбасы басқа күйінде қалады: онда сөз тәртібі өзге, әкесінің аты жоқ. Бұл енді іздеудің емес, деректер құрылымының міндеті: тегі, аты және әкесінің аты бөлек жолдарда сақталуға, ал адамның жазбамен байланысы жазуы бойынша емес, ЖСН бойынша болуға тиіс.

8.4. Тіл модельдері және ұлттық корпус

2024 жылғы желтоқсанда Назарбаев Университетінің Ақылды жүйелер және жасанды интеллект институты (ISSAI) 8 және 70 млрд параметрлі нұсқалардағы KazLLM ашық үлкен тіл моделін шығарды. Оқыту корпусы қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдеріндегі шамамен 150 млрд токенді құрады. Ғылым және жоғары білім министрлігі модельге қазақ тілінің корпусын 115 білім саласы бойынша деректер жинаған 26 ғылыми институт пен жоғары оқу орнының 140-тан астам ғалымы мен қызметкері дайындағанын хабарлады (министрліктің хабарын Kapital.kz жеткізді [66]). Президент 2026 жылғы 10

қарашадағы сөзінде қазақ тілінің ұлттық цифрлық деректер базасын құруды бірінші міндет деп атады.

Тіл моделі үшін әр жазу нұсқасы — таңбалардың жеке тізбегі. Егер «фонтан» ұғымы корпуста төрт сөзбен (фонтан, бұрқақ, субұрқақ, шаптырма), ал бір атау қазақ, латын және аралас әріптермен берілсе, әр нұсқаның жиілігі төмендейді, модель олардың арасындағы байланысты нашар игереді және аударғанда жиі қателеседі. Ұлттық корпуста мұндай қосарлар қанша екені жария түрде өлшенбеген (М-02). Корпусты омоглифтерден тазарту және қосарларды бекітілген нормаға келтіру — қазақ тілді модельдердің сапасын арттырудың ең арзан шарасы, әрі ол емлені 2027 жылдың соңына дейін ретке келтіру туралы тапсырмадан тікелей туындайды.

9-бөлім. Әлем тәжірибесі

Тіл құрылысының тарихында пуризмнің сәтті және сәтсіз мысалдары бар, ал ортақ ережесі біреу: жаңа сөз бос орынды толтырғанда жеңеді, игерілген сөзді ығыстырғанда жеңіледі. Мемлекет өз мәтіндеріндегі тұлғаны белгілеуге құқылы, бірақ бөгде тілге оны тек ұсына алады.

9.1. Ресей: шишковшылдар мен карамзиншілдердің дауы

Адмирал Александр Шишков 1803 жылы «Орыс тілінің ескі және жаңа стилі туралы толғаныс» еңбегін шығарып, Карамзин мектебін тілді галлицизмдермен былғады деп айыптады. Кейін ол Ресей академиясын басқарып, халық ағарту министрі болды. Оған және оның жақтастарына «галоштың» орнына «мокроступы», «фортепианоның» орнына «тихогром» сияқты алмастыруларды телиді; бұл сөздердің бір бөлігін Шишковтың «Арзамас» әдеби қоғамындағы қарсыластары мазақ үшін ойлап тапқан болуы мүмкін, жекелеген сөздердің авторлығын оның шығармалары бойынша тексеру керек (М-06).

Шишковтың өзі емес, даудың нәтижесі ғибратты. Шишков француз тіліне табынады деп айыптаған Карамзиннің өзі ондаған калька енгізді, олар әлі тірі: промышленность, будущность, трогательный, влияние. Демек, дау «өзіміздікі» немесе «бөгде» сөздің пайдасына емес, қажет әрі уақытында келген сөздің пайдасына шешілді. Тихогром орыс сөзі болғандықтан емес, аспаптың аты бұрыннан болғандықтан тұрақтамады.

9.2. Түркия: «апатты табыс»

Түрік лингвистикалық қоғамы (Türk Dili Tetkik Cemiyeti, кейін Türk Dil Kurumu) тілді араб және парсы кірмелерінен арылту үшін Ататүріктің бастамасымен 1932 жылы құрылды. 1935–1936 жылдары бағыт жұмсартылып, көптеген кірме сөздерді төл түркі сөзі деп жариялаған «күн-тіл теориясы» деп аталатын теория ұсынылды; 1983 жылы қоғам қайта құрылып, бұрынғы рөлінен айырылды.

Оксфорд түркологы Джеффри Льюис реформа туралы кітабын (1999) «Түрік тілінің реформасы: апатты табыс» деп атады. Табыс — реформаның сәтті болғанында: түрік тілі бір ғасырда алдыңғы жеті жүз жылдағыдан көп өзгерді. Апат — 1930-жылдардың басына дейін жазылғанның бәрі жаңа ұрпақтарға түсініксіз бола бастағанында. Льюис сәтсіздіктердің тетігін де атап өтеді: дереккөздер материал бергенде реформаторлар сөз тапты; бермегенде жай ойлап шығарды.

Қазақстан үшін сабақ екі жақты. Түрік реформасы мемлекеттің дәйекті еркі, мектеп және баспасөз тұрса, сөздерді жаппай алмастыруға болатынын дәлелдейді. Бірақ ол оның бағасын да дәлелдейді: өз жазба дәстүрінен ажырау.

9.3. Исландия: жұмыс істейтін пуризм

Исландия — сәтті пуризмнің үлгілі мысалы. Компьютерді білдіретін tölva сөзін 1965 жылы филолог Сигурдур Нордаль ұсынды: tala — «сан», völva — «көріпкел». Күнін сөз керек болған оқиға растайды: Исландия университетінде алғашқы ЭЕМ 1964 жылы пайда болды. Телефонға көне símі — «жіп» сөзі қайта тірілді. Терминологияны 1964 жылдан бастап тұрақты сарапшылар институты — Исланд тілі комиссиясы жүргізеді.

Табыс исландтардың жаңа ұғымдарды халықаралық сөз тамыр жайғанша атағанымен және бүкіл халықтың — шамамен 400 мың адамның — мектепте, баспасөзде және тұрмыста бір тілді пайдаланатынымен түсіндіріледі. Халықаралық сөз тамыр жайып үлгерген жерде исланд баламалары нашар өмір сүреді.

9.4. Иврит және француз тілі: табыстар мен шектер

Иврит тілінің жаңғыруы — корпусты нөлден жоспарлаудың мысалы: 1890 жылы құрылған Иврит тілі комитеті, ал 1953 жылдан бастап Иврит тілі академиясы мыңдаған сөз жасады. Көбі тұрақтады — мысалы, «есептеу» түбірінен жасалған махшев (компьютер), — бірақ көбі сөздікте қалып қойды: тірі сөйлеу халықаралық сөз бірінші келген жерде соны ұстанады.

Франция 1994 жылдан бері тіл туралы Тубон заңымен әрекет етеді, ал жаңа терминдерді француз тілін байыту жөніндегі арнайы комиссия бекітеді. Ordinateur (компьютер) сөзін 1955 жылы IBM-нің француз бөлімшесінің өтінішімен филолог Жак Перре ұсынды, сөз ағылшын сөзінен бұрын келгендіктен жеңді. Кейін hashtag орнына ұсынылған mot-dièse ресми мәтіндерде қалды, ал сөйлегенде бұрынғыша hashtag дейді.

9.5. Эндонимдер: мемлекет ұсынады, тіл таңдайды

Эндоним (гректің ἔνδον — «ішкі» және ὄνυμα — «есім» сөздерінен) — нысанның тұрғындарының тіліндегі атауы; экзоним — сол нысанның бөгде тілдегі атауы. Көптеген мемлекеттер соңғы онжылдықтарда әлемнен өз эндонимдерін қолдануды сұрайды.

Ел және жыл	Өтініш	Не болды
Кот-д’Ивуар, 1985–1986	ел атауын аудармау: БҰҰ-ға 1985 жылғы 6 қарашадағы нота (A/40/860 құжаты), 1986 жылғы 1 қаңтардан күшіне енді; 1986 жылғы сәуірде үкімет декларациясымен бекітілді	БҰҰ-ның ресми мәтіндерінде — Côte d’Ivoire; ағылшынша сөйлеуде Ivory Coast әлі де кең қолданылады
Украина, 1995–2019	Kiev орнына Kyiv	АҚШ-тың География атаулары жөніндегі кеңесі 2019 жылы Kyiv тұлғасын қабылдады; орыс тілінде «Киев» күйінде қалды
Түркия, 2022	Turkey орнына Türkiye	БҰҰ жаңа тұлғаны 2022 жылғы маусымда қабылдады; испан тілінде бұрынғыша Turquía, орыс тілінде — Турция
Қазақстан, 2026	орыс мәтінінде теңге	Конституцияның өз ағылшынша мәтінінде — ñ әрпінсіз tenge; испан баспасөзінде — tenges

Жалпы қорытынды: мемлекет өз мәтіндеріндегі тұлғаға толық иелік етеді, бірақ бөгде тілде оны тек ұсына алады, ал көшу ондаған жылға созылады. Қазақстанның бұл қағиданы ағылшын тіліне өзі қолданатыны, ал орыс тіліне қолданбайтыны айғақты.

9.6. Сербия және Норвегия: қатар екі норма

Серб тілі екі әліпбиді қолданады — Вук Караджичтің кириллицасы мен Людевит Гайдың латиницасы, әрқайсысында 30 таңба (латиницада lj, nj, dž диграфтарымен). Сәйкестік бір мағыналы болғандықтан, бірінен біріне шығынсыз көшуге болады. Қазақ пен орыс жазуы арасында мұндай сәйкестік жоқ: орысша беруде қазақтың қ әрпі мен орыстың к әрпі сәйкес келеді, ұ мен ү де солай. Сондықтан екі жүйені бір сөздің немесе сөйлемнің ішінде араластыру екі жаққа да ақпарат жоғалтуды білдіреді.

Норвегия жарты ғасыр бойы екі жазба нормасын, букмол мен нюношкты, біртұтас «самношкқа» біріктірмек болды да, 2002 жылы бұл саясаттан ресми түрде бас тартты.

Сабақ: нормалардың қатар өмір сүруін басқаруға болады, оларды күштеп біріктіруді — болмайды.

9.7. Сабақтардың жиынтығы

Сабақ	Қайда көрінеді	Қазақстан үшін мәні
Жаңа сөз кірме сөзден бұрын келсе жеңеді	Исландия, Франция, иврит	термин жасауды ескі заттарға емес, жаңа ұғымдарға бағыттау
Жаппай алмастыру мүмкін, бірақ дәстүрді үзеді	Түркия	қайта қарау мәтіндердің сабақтастығын сақтауға тиіс
Шығу тегі емес, қолданыс шешеді	XIX ғасырдағы Ресей	іріктеу өлшемі — «өзіміздікі ме, бөгде ме» емес, түсініктілік пен дәлдік
Мемлекет өз мәтіндеріндегі тұлғаны белгілейді, бөгде тілге — ұсынады	эндонимдер	ресми атауды және оның басқа тілде берілуін ажырату
Екі жазу бір мағыналы кестені қажет етеді	Сербия	қазақ әріптерін орыс және ағылшын тілдерінде берудің бірыңғай кестесін бекіту
Нормалардың қатар өмір сүруі басқарылады, біріктіру — жоқ	Норвегия	орыс мәтінінен қазақ графикасы мен қазақ грамматикасын талап етпеу

10-бөлім. Тараптардың уәждері

Орыс мәтініндегі қазақ графикасының да, пуристік неологизмдердің де салмақты қорғаушылары бар, олардың уәждерін ең күшті күйінде баяндау керек. Тексеру нышандық уәждердің күшті, ал құқықтық және практикалық уәждердің әлсіз екенін көрсетеді: заң норманың неге орыс мәтініне қолданылатынын және ағылшын мәтініне неге қолданылмайтынын түсіндірмейді.

10.1. Орыс мәтініндегі қазақ графикасы мен қазақ грамматикасы

Жақтаушылардың уәжі	**Қарсы уәж**	**Деректер қаншалықты растайды**
Егемендік нышаны. Валютаның, билік органының, облыстың атауы — мемлекеттік нышанның бір бөлігі; оның тұлғасы елдегі барлық мәтінде бірдей болуға тиіс	бірдейлік сақталмайды: сол Конституцияның ағылшынша мәтінінде — қазақ таңбаларынсыз tenge, Kurultai; орыс мәтінінде Құрылтай орысша, ал Халық Кеңесі қазақша	нышандық мақсат заңды, бірақ таңдамалы қолданылады
Кеңестік бұрмалауларды түзету. Қазақ есімдерін орыс тіліне беру ұзақ уақыт ұқыпсыз болды: есімдердің тек 18,12%-ы бір мағыналы берілген	бұрмалауды транскрипциядан бас тарту емес, дәл транскрипция емдейді; ағылшын тілінде бұрмалау қазақ таңбаларынсыз латын транскрипциясымен жойылады	бұрмалау фактісі расталған; одан қазақ әріптерінің қажеттігі туралы қорытынды шықпайды
Заң талабы. «Тілдер туралы» заңның 19-бабы қазақ атауларын мемлекеттік тілде беруді талап етеді	сол бап сол органдардың ағылшын мәтіндеріне қолданылмайды; сол заңның 21-бабы емле нормаларын сақтауды талап етеді; 19-бапты орыс мәтінінің грамматикасына қолданатын ресми түсіндірме жоқ	уәж әлсіз: ол тәжірибені екі тілдің біреуінде ғана түсіндіреді

Жақтаушылардың уәжі	Қарсы уәж	Деректер қаншалықты растайды
Орыс оқырманына әріптер түсінікті. Әліпбилер туыс, ң әрпін н деп оқу оңай	оқуға болады, теру қиын; стандартты іздеу ң мен н әрпін бір деп танымайды; орыс пернетақтасында тергенде омоглифтер көбейеді	техникалық зиян өлшенген (8-бөлім)
Үйрену. Бір ұрпақтан кейін орыс мәтініндегі қазақ әріптері нормаға айналады	ең жоғары ресми мәтіннің өзі — Президенттің 2026 жылғы 10 қарашадағы сөзі — «тенге» деп жазады; шыңда үйрену жоқ	болжам әзірге расталмайды
Изафет аудармадан дәлірек. «Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы» екі ұдай оқуға жол бермейді, ал аударма мағынаны бұрмалауы мүмкін	орысша баламасы заңның өзінде бар: «(Президиум)»; көршілер — Қырғызстан, Өзбекстан — және Қазақстанның бұрынғы тәжірибесі органдардың ұлттық атауларын орысша септеп сақтаған	уәжді заңның өз мәтіні жоққа шығарады

10.2. Қазақ тіліндегі пуристік неологизмдер

Жақтаушылардың уәжі	Қарсы уәж	Деректер қаншалықты растайды
Мөлдірлік. Қазақ түбірлерінен жасалған сөз балаға аудармасыз түсінікті: тікұшақ «вертолет» сөзінен түсініктірек	мөлдірлік бейне дұрыс болса ғана пайдалы: жеделсаты — «жедел саты» — затты дұрыс сипаттамайды	уәж сәтті сөздер үшін (тікұшақ, ғаламтор) күшті, сәтсіздеріне қолданылмайды
Тілдің байлығы. Синонимдер әдеби тілді байытады	Терминкомның өзі ажыратады: синоним көркем сөзде орынды, ғылыми және техникалық тілде — тек бекітілген термин	уәж стиль үшін дұрыс, терминология үшін емес
Исландия мен Францияның тәжірибесі. Пуризм жұмыс істейді	сөз кірме сөзден бұрын келгенде жұмыс істейді; пианиноның, лифтінің, газеттің қазақша баламалары олардан ондаған жылдан кейін келді	қазақ жағдайында табыстың шарты орындалмаған
Орыс делдалдығынан арылу. Интернационализмдер орыс тілі арқылы келіп, оның ізін алып жүр	интернационализмді Байтұрсынұлы жасағандай (газет) алмастыру ойлап таппай-ақ қазақ фонетикасымен игеруге болады	уәж тарихи тұрғыдан негізді, бірақ алмастыруға емес, игеруге апарады
Халықтың пікірі. Тіл иелері сөзді өздері жасайды	тізімдегі сегіз сөзді тіл иелері жасанды деп қабылдайды; Терминком қылтима мен шаптырманы жаргон деп атайды	эмпирикалық сауалнамалар жоқ (М-02)

10.3. Мемлекет басшысының ұстанымы

2026 жылғы 10 қарашадағы сөз тараптардың ешқайсысына толық тиесілі емес. Президент көптеген жаңа сөздерді қолдады, сегіз жасанды сөзді күмәнді деп атады және дінге қатысты араб сөздерін қолдану сәніне қарсы ескертті. Ол қазақ тілінің дамуы басқа тілдердің дамуына кедергі болмауға тиіс екенін, қазақ тілін басқа тілдерге қарсы қоюға

мүлдем болмайтынын және қазақ тілі бірлік пен келісімнің тіліне айналуға тиіс екенін атап өтті. Сөздің өзінің орыс тіліндегі мәтіні орыс емлесінің нормаларымен жазылған.

Бұдан мәселе шешілді деген қорытынды шықпайды. Бірақ бұдан қазақ тілі өсетін, ал орыс мәтіні бұзылмайтын ережені іздеу жарияланған мемлекеттік саясатқа қайшы келмейтіні, керісінше, одан тікелей туындайтыны шығады.

11-бөлім. Ұсынымдар

Жалпы қағида біреу: қазір араласып кеткен үш нәрсені — мемлекеттік тілдегі ресми атауды, оның басқа тілдегі мәтінде берілуін және техникалық сақталуын — ажырату. Төмендегі әр шара осы үш міндеттің біріне қызмет етеді.

Г. Мемлекетке

1. **Г-1. Атауларды басқа тілдердегі мәтіндерде беру ережесі.** Заң техникасы ережелерінде орыс және ағылшын мәтініндегі қазақ атауы қазақ әріптерінсіз бірыңғай транскрипция кестесі бойынша (3-бөлім) берілетінін, ал алғаш аталғанда жақша ішінде қазақ тұлғасымен бірге берілуі мүмкін екенін бекіту. Ағылшын мәтіндері үшін бұл жасалып қойған; ереже екі тіл үшін бірдей болуға тиіс.
2. **Г-2. «Тілдер туралы» заңның 19-бабын ресми түсіндіру.** «Мемлекеттік тілде беру» қазақ тіліндегі атауға қатысты екенін және қазақ графикасы мен грамматикасын басқа тілдердегі мәтіндерге көшіруді міндеттемейтінін нақтылау; 19-бапты 21-баппен келістіру.
3. **Г-3. №298-VIII Конституциялық заңның орыс тіліндегі мәтіні.** «Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы» мен «Төралқа» тұлғаларын заңның 6-бабында бар орысша баламамен ауыстыру: алғаш аталғанда «Президиум Народного Совета Казахстана (Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы)», әрі қарай барлық септігімен «Президиум». «Председатель Қазақстан Халық Кеңесі» тіркесімен де солай ету.
4. **Г-4. «Теңге» жазуының міндеттілігін ажырату.** Жаңа жазу нормативтік актілер, төлем және есеп құжаттары үшін міндетті, ал орыс тіліндегі қалған мәтіндерде бұрынғы «тенге» тұлғасына да жол берілетінін бекіту; «тг» мен «₸» қысқартуларын анықтау (М-05).
5. **Г-5. Тек пен әкесінің аты үлгісі.** Неке және отбасы туралы кодекске іс жүзіндегі 17–18 үлгінің орнына үлгілердің толық тізбесін енгізу және бір жазбадағы қос -ұлы тұлғасын болдырмау. Тұрмысқа шыққанда өз әкесінің атынан жасалған тегін сақтауға рұқсат беру немесе бейтарап жұрнақ енгізу. Ақпараттық жүйелерді барлық заңды үлгіні қабылдауға міндеттеу.
6. **Г-6. Міндетті құжаттарды тұтас қайта қарау.** Президент Әкімшілігі жанындағы жұмыс тобына сөздіктерді қайта қараумен бірге құрылыс жинақтарын (соның ішінде ҚР ЕЖ 3.02-120-2012 және 3.02-121-2012), мектептің лексикалық минимумдарын және сатып алу үлгілерін қайта қарауды тапсыру, сөздіктер қайта қаралғаннан кейін қабылданбаған сөздер оларда қалмасын.

Л. Лингвистикалық мекемелерге

1. **Л-1. Игерілген сөзді сақтау презумпциясы.** Игерілген кірме сөздің орнына қазақ терминін жаңа сөз дәлірек болып, қолданыста жүрген кезде ғана бекіту; бекітілген терминді бір буын ішінде бір реттен жиі өзгертпеу.
2. **Л-2. Термин жасау — жаңа ұғымдарға.** Күшті қазақ тілінде әлі тұрақты атауы жоқ ұғымдарға — ең алдымен цифрлық техникаға, медицинаға, құқыққа — ғаламтор мен тікұшақ үлгісімен бағыттау.
3. **Л-3. Терминкомның бірыңғай статистикасы.** Халықаралық, қазақ және аралас терминдер үлесін есептеудің бір әдістемесін жариялап, сол бойынша 1971–2026 жылдардағы деректерді қайта есептеу, 35,3% пен 12,3% арасындағы алшақтықты жою (Р-01).
4. **Л-4. Корпус бойынша тексеру.** Сөзді бекітер алдында оның ұлттық корпустағы жиілігін тексеру; бекіткеннен кейін тұрақтаған-тұрақтамағанын қадағалау.
5. **Л-5. Беру бөлімі бар қос тілді сөздіктер.** Жаңартылатын қазақша-орысша сөздікте және Президент айтқан жаңа қос тілді сөздіктерде қазақ есімдері мен атауларын басқа тілдің құралдарымен беру туралы бөлім беру.
6. **Л-6. Қазақ географиялық атауларын орыс тілінде беру жөніндегі нұсқаулық.** Әр қазақ атауына орысша транскрипцияны, септелуді және сын есім жасау ережесін белгілейтін нұсқаулықты 1997 жылғы «транскрипциясын өзгерту» туралы жарлықтың және географиялық атауларды беру жөніндегі кеңестік нұсқаулықтардың үлгісімен дайындап, бекіту (Кокшетау — кокшетауский, Конаев — в Конаеве). Нұсқаулық «Тілдер туралы» заңның 19 және 21-баптары арасындағы алшақтықты тыйыммен емес, ережемен жабады.

С. Бұқаралық ақпарат құралдарына

1. **С-1. Редакцияның ішкі стандарты.** Орыс мәтінінде қазақ атауларын беру стандартын қабылдап (үлгісі — А қосымшасы), оны барлық материалда сақтау.
2. **С-2. Дәйексөз мазмұндаудан бөлек.** Нормативтік актідегі қазақ тұлғасын тек тырнақша ішінде сөзбе-сөз келтіру, мазмұндағанда орысша берілуін пайдалану.
3. **С-3. Септелетінді септеу.** Орыс грамматикасы септеуге жол беретін атауларды септеу — в городе Конаеве, депутатов Курултая, Президиума Народного Совета.

Ц. Мемлекеттік ақпараттық жүйелерді әзірлеушілерге

1. **Ц-1. Байланыс жазу бойынша емес, сәйкестендіргіш бойынша.** Жазбаларды ЖСН, БСН, нысан коды бойынша байланыстыру; атауларды ВСР 47 стандартының белгілерімен (kk, ru, en) бөлек тілдік жолдарда сақтау; тегін, атын және әкесінің атын бітеу немесе дефиспен жазу белгісімен бөлек жолдарда сақтау.

2. **Ц-2. Кірістегі омоглиф сүзгісі.** Бір сөздің ішінде кирилл мен латын таңбаларын араластыруға тыйым салып, операторға ескерту; қажет болса UTS №39 кестесі бойынша дұрыс әріпті қою.
3. **Ц-3. Қалыпқа келтіретін іздеу кілті.** Әр жазбаға есептелетін кілтті сақтау (ә→а, ғ→г, қ→к, ң→н, ө→о, ұ мен ү→у, h→х, і→и, латын→кирилл, бос орын мен дефиссіз); 8-бөлімдегі тәжірибеде ол іздеудің толықтығын 6-ның 1–2-сінен 6-ның 6-ына көтерді.
4. **Ц-4. ТАӘ-нің барлық заңды үлгісін қабылдау.** Электрондық қызметтердің нысандарын Әділет министрлігінің 2026 жылғы 12 тамыздағы түсіндірмесіне сәйкестендіру, есімнің заңды нұсқасын жүйе қабылдамай қоймасын.
5. **Ц-5. Оқыту корпустарын тазарту.** Ұлттық тіл модельдерін оқытар алдында омоглифтерді түзету және бір ұғымның қосарларын белгілеу.

А қосымшасы. Орыс тілді БАҚ-қа арналған редакциялық жадынама

Жадынама «Масс-медиа туралы» заң қазақ атауларын жазуға ерекше талап қоймайтынынан (Мәдениет және ақпарат министрлігінің 2026 жылғы 17 қыркүйектегі түсіндірмесі), ал актілерден дәйексөз келтіргенде олардың терминологиясын ұстану керектігінен шығады. Осыдан екі тәртіп: дәйексөзде — актідегідей, авторлық мәтінде — орыс емлесінің нормаларымен.

Не жазамыз	Авторлық мәтінде	Актіден сөзбе-сөз дәйексөзде	Түсініктеме
Валюта	тенге; 6,5 трлн тенге	«теңге»	Президенттің 2026 жылғы 10 қарашадағы сөзінде осылай жазылған; сөз екі жазылуында да септелмейді
Парламент	Курултай, депутатов Курултая	Курултай	Конституцияның өзінде осылай
Консультативтік орган	алғаш аталғанда Народный совет Казахстана (Қазақстан Халық Кеңесі), әрі қарай — Народный совет, тырнақшамен немесе тырнақшасыз Халық Кеңесі, бірақ тектік сөзбен орыс септігінде: «члены Народного совета»	«Қазақстан Халық Кеңесі»	аудармасы Конституцияның 70-бабында берілген
Кеңес төралқасы	Президиум Народного совета	«Төралқа»	аудармасы №298-VIII заңның 6-бабында берілген

Не жазамыз	Авторлық мәтінде	Актіден сөзбе-сөз дәйексөзде	Түсініктеме
Жаңа облыстар	область Абай, область Жетысу (Жетысуская область), область Улытау	«область Жетісу», «область Ұлытау»	қазақ әріптерінсіз қосымшаға жол беріледі; сын есім — аудан атауымен шатаспайтын Жетысу мен Алматы үшін
Қала	Конаев, в городе Конаеве, из Конаева	«город Қонаев»	орыс тіліндегі -ов, -ев деп бітетін атаулар септеледі
Астана аудандары	район Есиль немесе Есильский район, в районе Есиль	«район Есиль»	екі нұсқаға да жол беріледі; біреуін таңдап, соны ұстану
Хандар көшесі	улица Керей-хана и Жанибек-хана немесе улица ханов Керея и Жанибека	«улица Керей, Жанибек хандар»	орыс мәтінінде тырнақшасыз «хандар» сөзі тек болып оқылады
Даңғыл	проспект Мангилик Ел	«Мәңгілік Ел даңғылы»	навигаторларға арналған мекенжайда — мекенжай тіркеліміндегідей
Партиялар	атау ретінде тырнақшадағы «Адилет» немесе «Әділет» партиясы; «Ак жол», «Ауыл»	тіркеу құжаттарындағыдай	партия атауы — жалқы есім, тырнақша міндетті
Компаниялар	«Самрук-Казына», «Казахстан темир жолы» (КТЖ)	жарғыдағыдай: «Самрук-Қазына»	ұйымның жалқы есіміне тырнақша ішінде жарғыдағы жазуға да жол беріледі; бір нұсқаны таңдау

Не жазамыз	Авторлық мәтінде	Актіден сөзбе-сөз дәйексөзде	Түсініктеме
Адамдар	белгілі болса, адамның құжатындағыдай; әйтпесе — орысша транскрипциямен: Дарменияр Кыдырбекулы	актідегідей	есім адамның өзіне тиесілі; -улы, -кызы деп бітетін тектер септелмейді
Спорт клубтары	«Кызыл-Жар СК»	—	тақырыптағы қазақ әріптері жаңалықты іздеуді қиындатады

Қысқа ережелер.

1. Орыс сөзіндегі тырнақшадан тыс қазақ әрпі — стиль емес, теру қатесі.
2. Орыс грамматикасы септеуге жол беретін сөз септеледі.
3. Орыс оқырманына бейтаныс қазақ сөзі алғаш аталғанда жақша ішінде аудармасымен беріледі.
4. Бір атау — бүкіл материалда, мүмкін болса бүкіл басылымда бір жазылу.
5. Жариялар алдында мәтін сөз ішіндегі кирилл мен латынның араласуына тексеріледі; ең оңайы — тұрақты өрнекпен іздеу немесе омоглифтерді тексеретін кез келген құрал.

Б қосымшасы. Тексерілген деректер тізілімі

Тізілімде 81 дерек бар, әрқайсысы түпнұсқа немесе оны жаңғыртатын мәтін бойынша тексерілген. Дереккөздердің нөмірлері баяндаманың соңындағы тізімге сәйкес.

Код	Дерек	Дереккөз	Деректер күні
Ф-01	Конституция 15.03.2026 референдумда қабылданды: 73,12% қатысқанда «иә» — 87,15%	[3], [21]	03.2026
Ф-02	Конституция 01.07.2026 күшіне енді (94-бап)	[1]	07.2026
Ф-03	2-бап, 6-тармақ, орыс тіліндегі мәтін: «Национальная валюта (денежная единица) Республики Казахстан — теңге»	[1]	2026
Ф-04	9-бап: мемлекеттік тіл — қазақ тілі; мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қолданылады	[1]	2026
Ф-05	52–53-баптар: 145 депутаттан тұратын Құрылтай, өкілеттік мерзімі бес жыл	[1]	2026
Ф-06	70-бап, орыс тіліндегі мәтін: «Қазақстан Халық Кеңесі (Народный Совет Казахстана) — высший консультативный орган»	[1]	2026
Ф-07	Конституцияның орыс тіліндегі мәтінінде «Курултай» — 28, «Курултая» — 110, «Курултаем» — 20, «Курултаю» — 5, «Курултае» — 3; «Құрылтай» — 0; «Қазақстан Халық Кеңесі» — 8, «Народный Совет Казахстана» — 1	[1] бойынша санау	12.11.2026
Ф-08	Конституцияның ағылшынша мәтіні: the tenge (KZT), Kurultai, Kazakhstan Halyk Kenesi (Kazakhstan People’s Council)	[2]	2026

Код	Дерек	Дереккөз	Деректер күні
Ф-09	23.08.2026 Құрылтай сайлауы: «Әділет» — 110 мандат, «Ауыл» — 10, Respublica — 9, «Ак жол» — 8, ЖСДП — 8	[22], [23]	08.2026
Ф-10	05.06.2026 жылғы №298-VIII «Қазақстан Халық Кеңесі туралы» Конституциялық заң 01.07.2026 бастап қолданысқа енгізілді; 2008 жылғы «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заң күшін жойды	[4]	2026
Ф-11	№298-VIII заңның негізгі мәтінінде: «Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы» — 11 рет, «Төралқа» қысқартуы — 7, «Президиум» — 1 (6-бап); тағы бір рет — мазмұнда	[4] бойынша санау	12.11.2026
Ф-12	Заңның 10-бабы, орыс тіліндегі мәтін: «(далее — Төралқа)», «Заседания Төралқа созываются», «Решение Төралқа оформляется протоколом»	[4]	2026
Ф-13	№298-VIII заңның ағылшынша аудармасы бес жазылу береді: Kenesiin Toralkasy, Kenesiin Toralqasy, Kenesin Toralqasy, Kenesinin Toralqasy, Kenesinin Toralqasi	[5] бойынша санау	12.11.2026
Ф-14	Халық Кеңесінде 126 мүше	[24]	2026
Ф-15	АК 127-бабы, жаңа редакция, орыс тіліндегі мәтін: «Денежной единицей в Республике Казахстан является теңге»	[25]	07.2026
Ф-16	Салық кодексіндегі жазу 11.06.2026 жылғы №308-VIII Заңмен өзгертілді	[26]	06.2026
Ф-17	Әділет министрлігі: мемлекеттік органдар Конституция терминологиясын қолданады; «тенге» сөзі бар құжаттар күшін сақтайды	[27]	16.07.2026
Ф-18	Ұлттық банк барлық баспасөз хабарында «теңге» деп жазады; өзгерістер редакциялық	[27]	16.07.2026

Код	Дерек	Дереккөз	Деректер күні
Ф-19	Тіл саясаты комитеті: ел аумағындағы барлық мәтінде «теңге»; «тг», «₸», «тенге» туралы шешім қабылданбаған	[27]	16.07.2026
Ф-20	Мәдениет және ақпарат министрлігі: «Масс-медиа туралы» заң валютаны жазуға ерекше талап қоймайды	[28]	17.09.2026
Ф-21	ҚНРДА: банктер құжаттарды, қосымшаларды, банкоматтар мен чектерді «теңге» жазуына келтіруге міндетті	[28]	17.09.2026
Ф-22	Оқу-ағарту министрлігі: оқулықтар кезең-кезеңімен жаңарғанда жаңа жазуға келтіріледі	[28]	17.09.2026
Ф-23	Қаржы министрлігі МКК бастамасымен «тенге» сөзін «теңге» сөзіне ауыстыру туралы бұйрық жобасын шығарды	[29]	16.07.2026
Ф-24	Президенттің 10.11.2026 сөзінің орыс тіліндегі мәтіні: «6,5 трлн тенге»	[6]	10.11.2026
Ф-25	Сөз: бекітілген соңғы орфографиялық сөздік — 1983 жылғы, Жоғарғы Кеңес Президиумының жарлығымен бекітілген	[6]	10.11.2026
Ф-26	Сөз: тұрақтаған 27 сөз және 8 күмәнді сөз (тізімдер)	[6]	10.11.2026
Ф-27	Сөз: Президент Әкімшілігінің үйлестіруімен жұмыс тобы; келесі жылдың соңына дейін аяқтау; Oxford Qazaq Dictionary жобасын жалғастыру; тоғыз тілдегі сөздіктер; қазақша-орысша сөздікті жаңарту	[6]	10.11.2026
Ф-28	Сөз: оқушылардың 71%-ы қазақ тілінде оқытатын сыныптарда; 6 мыңнан астам кітаптың 70%-ы және 71 фильмнің 63-і — қазақ тілінде	[6]	10.11.2026

Код	Дерек	Дереккөз	Деректер күні
Ф-29	Сөз: қазақ тілін басқа тілдерге қарсы қоюға мүлдем болмайды	[6]	10.11.2026
Ф-30	«Тілдер туралы» заң, 19-бап (2013 және 2021 жылғы ред.): ӘАБ-тың дәстүрлі қазақ атаулары мемлекеттік тілде беріледі	[7]	2026
Ф-31	«Тілдер туралы» заң, 21-бап: деректемелер мен көрнекі ақпарат мәтіндері — емле нормаларын сақтай отырып	[7]	2026
Ф-32	03.05.2022 жылғы №885 Жарлық, орыс тіліндегі тақырыбы: «О переименовании города Капшагая Алматинской области в город Қонаев»	[8]	2022
Ф-33	03.05.2022 жылғы №887 Жарлық: «область Абай», «область Жетісу», «область Ұлытау»; «Абайского, Аягозского… районов» қасында «района Ақсуат»; 08.06.2022 бастап күшінде	[9]	2022
Ф-34	09.08.2022 жылғы №973 Жарлық: «суды областей Абай, Жетісу, Ұлытау»	[10]	2022
Ф-35	Мемлекеттік органдардың ағылшынша мәтіндері: Zhetysu region, Abai region, Ulytau region, Konaev city; renaming the city of Kapshagai to the city of Konaev	[30], [31]	2022–2026
Ф-36	Астана әкімдігінің баспасөз хабары: бір мәтінде «ул. Д. Конаева», «пр. Тауелсиздик», «ул. А. Байтурсынулы» және «Керей, Жанибек хандар»	[32]	06.2026
Ф-37	Орыс тілді баспасөзде үш жазылу: «Керей, Жанибек хандар», «Керей Жанибек хандар», «Керей и Жанибек хандар»	[33], [34]	2026
Ф-38	Ағылшынша мәтіндерде: Kerey and Zhanibek Khans Street; Kerey and Zhanibek Khandar Str.; st. Kerey, Zhanibek khandar	[35], [36], [37]	2023–2026

Код	Дерек	Дереккөз	Деректер күні
Ф-39	«Есіл» ауданының әкімі: «Кыдырбек-улы Дарменияр Алгатбекулы» (gov.kz, орыс.), «Қыдырбек-ұлы Дәрменияр Алғатбекұлы» (қаз.), «Kydyrbek-uly Darmeniyar Algatbekuly» (egov.kz, ағыл.), «Дарменияр Кыдырбекулы» (2024 жылғы баспасөз хабары)	[11], [38], [12]	2024–2026
Ф-40	egov.kz ағылшынша бетіндегі «Tauelsizdik Ave.» жазбасында екі кирилл і (U+0456) бар	[38], кодтарды тексеру	12.11.2026
Ф-41	02.04.1996 жылғы №2923 Жарлық — қазақ ұлтына жататын адамдардың тегі мен әкесінің атын жазу туралы	[13]	1996
Ф-42	Әділет министрлігі: ТАӘ-ні аралас жазуға тыйым жоқ; бір адамға төрт нұсқа; жүйенің бас тартуы — техникалық шектеу	[14]	12.08.2026
Ф-43	Әділет министрлігі (Т. Уәли): -тегі, -ұрпағы, -немересі, -шөбересі, -келіні жұрнақтарына жол берілмейді	[15]	31.10.2024
Ф-44	Ш. Құрманбайұлы: тектің 17–18 нұсқасы	[16]	28.11.2011
Ф-45	Темірғазина, Андрющенко, Валова: графикалық-фонетикалық тәсіл — 75,99%, графикалық тәсіл — 5,72%, бір мағыналы берілгені — есімдердің 18,12%-ы	[41]	2023
Ф-46	Терминком (Н. Шүленбаевтың мақаласы): 2 748 термин — 41,0 / 19,7 / 39,3%; 1992–2016 жж. — 15 963 термин — 35,3 / 23,3 / 41,4%	[17]	2018
Ф-47	«Тіл-Қазына»: 1971–1991 жж. — 541 (19,6%), 1 127 (41%), 1 080 (39,3%); 1992–2016 жж. — 6 024 (37,8%), 1 987 (12,3%), 7 952 (49,9%)	[18]	08.08.2017

Код	Дерек	Дереккөз	Деректер күні
Ф-48	termincom.kz: 2 748 бірлік 1971–1981 жылдары, 79-ы 1990 жылы, 0 — 1991 жылы бекітілген; 1971–2017 жылдары 21 000-ға жуық	[19]	2017
Ф-49	А. Мұхамедиұлы: 21 мың термин, 40,8%-ы (8 571) төл, 59,2%-ы (12 429) кірме және аралас	[39]	26.06.2018
Ф-50	Терминком фонтан, фортепиано, балкон сөздерін бекіткен; қылтима, шаптырма, шомылма сөздерін бекітпеген, бұл — жаргон; сол үзінді мақаланың журнал нұсқасында [69]; бекітілмеген шаптырма, су бұрқақ, күй сандық туралы Ғ. Мелдешев пен Е. Тлешов те айтқан [70]	[17]	2018
Ф-51	Бекітілген ұйық, құбылнама, көзек, салпыншақ, тәсім тұрақтамады; архив, музей, проблема, процесс, авария қайтарылды; сол үзінді [69]-да	[17]	2018
Ф-52	Ш. Құрманбайұлы: музей → мұражай (1998) → музей (2014); гимн → әнұран (1992) → гимн (2014)	[40]	2018
Ф-53	Терминком 23.10.2024 «газфазалық термиялық үдеріс» терминін бекітті	[42]	2024
Ф-54	ҚР ЕЖ 3.02-121-2012: «себезгі бөлмелері», «бұрқақ су»; ҚР ЕЖ 3.02-120-2012: «субұрқақ»	[20]	2012
Ф-55	17.11.2025 жылғы №230-VIII Заң: қазақша атауы «Жасанды интеллект туралы»; «жасанды интеллект – … функционалдық қабілет» анықтамасы	[43]	2025–2026
Ф-56	KazLLM: 10.12.2024 шыққан, төрт тілдегі шамамен 150 млрд токен, 8B және 70B нұсқалары	[44], [45]	2024

Код	Дерек	Дереккөз	Деректер күні
Ф-57	2021 жылғы санақ: 5 жастан асқан халықтың 44,9%-ы екі тілді, 28,6%-ы үш тілді меңгерген	[46]	2021
Ф-58	NFD бойынша Ё мен Й жіктеледі; тоғыз төл қазақ әрпі жіктелмейді	unicodedata тексеруі	12.11.2026
Ф-59	Бақылау тәжірибесі: стандартты іздеу тәсілдері — 6-ның 1–2-сі, кілт — 6-ның 6-ы; латын і әрпі бар жазбаны стандартты тәсілдер таппаған	баяндама үшін тексеру	12.11.2026
Ф-60	Латын жазуы: нақты мерзім жоқ; қаражат 2020 жылдан бері бюджетке қайтарылып келеді (Э. Асан)	[47]	08.09.2026
Ф-61	Республикалық орфография комиссиясы туралы қаулы жобасы; 2023–2029 жылдарға арналған тіл саясатын дамыту тұжырымдамасы 16.10.2023 бекітілген	[48]	2026
Ф-62	Испан баспасөзі: tenges, Kurultái, Halyk Kenesi (Consejo del Pueblo), Ferrocarriles de Kazajistán, Kasim-Yomart Tokáyev	[49], [50], [51]	2026
Ф-63	Түрік баспасөзі: Kazakistan Halk Konseyi, Kurultay’ın, Kasım Cömert Tokayev, trilyon tenge	[52], [53]	2026
Ф-64	Bizmedia.kz, 11.11.2026: «Что происходит с теңге?» және «Қызыл-Жар СҚ» тақырыптары	[47]	11.11.2026
Ф-65	№298-VIII заң, 1-бап, орыс тіліндегі мәтін: Қазақстан Халық Кеңесі «является высшим конституционным консультативным органом»; Конституцияда (70-бап) — «высший консультативный орган»	[1], [4]	2026

Код	Дерек	Дереккөз	Деректер күні
Ф-66	KazLLM үшін қазақ тілінің корпусын 26 ғылыми институт пен жоғары оқу орнының 140-тан астам ғалымы мен қызметкері дайындады; 115 білім саласы бойынша деректер (Ғылым және жоғары білім министрлігінің хабары бойынша)	[66]	2025
Ф-67	Кот-д’Ивуар: тұрақты өкілдің БҰҰ-ға 1985 жылғы 6 қарашадағы атауды аудармау туралы нотасы (A/40/860); 1986 жылғы 1 қаңтардан күшінде	[67]	1985–1986
Ф-68	termincom.kz шолуы: 1992–2016 жылдардың жылдық бөлінісі қосқанда — 15 173 термин; іріктемедегі жіктеу — 1 163 халықаралық, 2 126 халықаралық элементі бар, 6 547 төл; «халықаралық» деп жатқызу шартты деп аталған	[19], кесте бойынша санау	2017
Ф-69	Ғ. Мелдешев: фонтан, балкон, пианино, фортепиано бекітілген, ал шаптырма, су бұрқақ, күй сандық — жоқ; Е. Тлешов: «Күй сандық» пен «шаптырма» ешқашан бекітілмеген	[70]	2016–2017
Ф-70	Алматы атауы Конституцияда 28.01.1993 бекітілген; Ұлттық мұрағаттың Forbes.kz-ке жауабы бойынша, Жоғарғы Кеңесте қайта атау бөлек талқыланбаған	[71], [72]	1993
Ф-71	Жоғарғы Кеңес Президиумының 07.10.1993 жылғы орыс тіліндегі транскрипция туралы қаулысы: Кокчетавская область — Кокшетауская, Кокчетав — Кокшетау	[73]	1993
Ф-72	14.11.1997 жылғы №3759 Жарлық: «транскрипциясын өзгерту» — Ерментауский районы Ерейментауский, Кургальджинский — Коргалжынский	[74]	1997

Код	Дерек	Дереккөз	Деректер күні
Ф-73	Актюбинск 1999 жылы Актобе болып қайта аталды; 1999 жылғы құжаттарда — «город Актобе» және «Актюбинский областной маслихат»	[76], [77]	1999
Ф-74	13.11.1997 жылғы №3753 Жарлықтың тақырыбы 01.07.2026 жылғы №1337 Жарлықтың редакциясында: «О Дне национальной валюты — теңге»	[75]	2026
Ф-75	С. Матаев Алма-Ата атауын тек орыс редакциясында қайтаруды, қазақ редакциясында Алматы күйінде қалдыруды ұсынған	[71]	—
Ф-76	Мұрағат құжаттарындағы «құжат жасалған жер» деректемесі: 1935 жылғы желтоқсанға дейін — «город Кокчетав», 1935 жылғы желтоқсаннан 1944 жылғы шілдеге дейін — «город Кокшетау», сосын қайтадан Кокчетав; атауды өзгерту туралы құжат табылмаған (КФГАСКО, 714-қор, 2-тізімдеме, 3-іс, 72-парақ)	[78]	1935–1944
Ф-77	Облыстық газеттер: қазақша «Көкшетау правдасы» (1944 жылдан; 1963–1965 жж. — «Тың өлкесі», атауы 1966 жылы қайтарылды) және орысша «Кокчетавская правда» (1956–1963, кейін «Степной маяк»)	[78], [79]	1944–1966
Ф-78	Ұлттық банктің 01.07.2026 ағылшынша хабары: «Tenge Now Has a Constitutional Status as the National Currency of Kazakhstan»	[80]	01.07.2026
Ф-79	Латын әліпбиі туралы жарлық жобасы 2021 жылғы 6 мамырға дейін жария талқылауға шығарылған; әліпби бекітілмеген	[81], [47]	2021–2026

Код	Дерек	Дереккөз	Деректер күні
Ф-80	Қ.-Ж. Тоқаев (Сенат төрағасы) 2016 жылы: ағылшынша нұсқада QAZAQSTAN жазуы KAZAKHSTAN жазуынан дәлірек; депутат О. Шишигина қарсылық білдірген; ресми ағылшын мәтінінде Kazakhstan қалды	[82], [2]	2016–2026
Ф-81	О. Сүлейменов (2021, «Вечерний Алматы» газетіне сұхбат): Алма-Ата есімі қалаға дыбысталуы жағынан да, мағынасы жағынан да лайықты; Д. Көшім қарсы пікір айтқан	[84], [85]	2021

В қосымшасы. Алшақтықтар мен ақтаңдақтар тізілімі

Дереккөздердің он бес алшақтығы және ашық түпнұсқалар жауап бермейтін он үш сұрақ. Алшақтықтар ведомствоға сұрау салумен немесе бастапқы құжатты жариялаумен, ақтаңдақтар — зерттеумен жабылады.

Алшақтықтар

Код	Мәні	1-нұсқа	2-нұсқа	Мәртебесі
Р-01	1992–2016 жылдардағы халықаралық терминдер үлесі	35,3% (Н. Шүленбаевтың termincom.kz-тегі мақаласы)	12,3% («Тіл-Қазына» есебі)	ашық; бірыңғай әдістеме керек (Л-3)
Р-02	2 748 терминнің бекітілген кезеңі	1971–1991 (жарияланымдардың бір бөлігінде)	1971–1981, тағы 79-ы 1990 жылы (termincom.kz)	2-нұсқаның пайдасына жабылды
Р-03	«Денежной единицей… является теңге» қайда айтылған	Конституцияға телінеді	Азаматтық кодекстің 127-бабы; Конституцияда — «Национальная валюта (денежная единица)… – теңге»	2-нұсқаның пайдасына жабылды
Р-04	Салық кодексін өзгерткен заң	11.06.2026 жылғы №308-VIII	бір шолуда Салық және Азаматтық кодекстерге қатысты №306-VIII аталады	тарылды: Салық кодексі бойынша — №308-VIII
Р-05	ЖИ туралы №230-VIII Заңның қолданысқа енгізілген күні	17.01.2026	18.01.2026	ашық; 18.11.2025 жарияланған күннен есептеу

Код	Мәні	1-нұсқа	2-нұсқа	Мәртебесі
Р-06	«Теңге» жазуының БАҚ үшін міндеттілігі	Тіл саясаты комитеті: барлық мәтінде	Мәдениет және ақпарат министрлігі: масс-медиа туралы заң талап қоймайды	ашық; БАҚ-ты «теңге» жазуына көшіру жоспары туралы тұжырымды түпнұсқа растамаған
Р-07	Жаңа облыстар туралы жарлықтар	айналымда — №957 және №973	облыстар — №887, қала — №885, соттар — №973	2-нұсқаның пайдасына жабылды
Р-08	ЖИ-дің қазақша термині	«жасанды сана» — Президенттің сөзінде тұрақтаған сөз ретінде	«жасанды интеллект» — №230-VIII заңда	екі тұлға да әртүрлі салада өмір сүреді
Р-09	«Музейдің» қайтарылған жылы	2014 (Ш. Құрманбайұлы)	қайтару 2017–2018 жылдары талқыланған (Н. Шүленбаев, А. Мұхамедиұлы)	тарылды: шешім 2014 жылы, жалпы қайта қарау — кейін
Р-10	Халық Кеңесінің ағылшынша тұлғасы	Kazakhstan Halyk Kenesi (Конституция)	Kazakhstan Khalyk Kenesi (заң аудармасы); Qazaqstan Halyq Kenesi (баспасөз)	ашық; ағылшын тілінде де әркелкі
Р-11	«Сегіз сөздің» 1979, 1995, 2012 жылғы жинақтардағы кодификациясы	бастапқы зерттеуде беттерге сілтемемен бекітіледі	түпнұсқалар ашылмаған; ҚР ЕЖ-де тек себезгі мен субұрқақтың барлығы расталған	ашық (М-01)

Код	Мәні	1-нұсқа	2-нұсқа	Мәртебесі
P-12	tölva сөзінің жасалған жылы	1965 (анықтамалық басылымдар; Исландия университетінің алғашқы ЭЕМ-і — 1964)	1956 (рецензенттің ескертпесі)	1-нұсқаның пайдасына жабылды: 1956 жылы Исландияда ЭЕМ болған жоқ, ал Нордаль Копенгагенде елші болған
P-13	Кот-д’Ивуардың атауды аудармау туралы өтініш жылы	1985 (БҰҰ-ға 1985 жылғы 6 қарашадағы нота)	1986 (1 қаңтардан күшіне енуі, сәуірдегі үкімет декларациясы)	тарылды: өтініш — 1985, күші — 1986 жылдан
P-14	1992–2016 жылдары бекітілген терминдер саны	15 963 (Н. Шүленбаевтың мақаласы, «Тіл-Қазына» есебі)	15 173 (termincom.kz шолуындағы жылдық бөлініс қосындысы)	ашық; айырмасы 790
P-15	«Тіл-Қазына» есебіндегі халықаралық терминдер үлесі	12,3% (жарияланған)	12,45% (1 987 / 15 963)	жабылды: дереккөздегі дөңгелектеу қатесі

Ақтаңдақтар

Код	Не жетпейді	Қалай жабуға болады
M-01	Себезгі, жеделсаты, қырыққабат, желкөз, үнқағаз сөздерінің Терминкомның 1979, 1995, 2012 жылғы жинақтарындағы мәртебесі	termincom.kz-тегі жинақ сканерлері бойынша салыстыру
M-02	Сегіз сөз бен қосарлардың ұлттық корпустағы жиілігі; тіл иелерінің сауалнамалары	«Тіл-Қазынаға» сұрау, корпус бойынша санау

Код	Не жетпейді	Қалай жабуға болады
М-03	А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Президент тізімі бойынша ұстанымы	институтқа сұрау
М-04	Президент Әкімшілігі жанындағы жұмыс тобының құрамы мен регламенті	ресми актіні күту
М-05	«тг» және «₸» қысқартулары туралы шешім	ҒЖБМ мен Ұлттық банкке сұрау
М-06	«Мокроступы», «тихогром» сөздерінің Шишков шығармаларына тиесілігі	оның еңбектерінің басылымы бойынша салыстыру
М-07	Мемлекеттік тізілімдердегі омоглифті жазбалардың үлесі	мекенжай тіркелімін іріктеп аудиттеу
М-08	Керей мен Жәнібек хандар көшесі атауының ономастика комиссиясы шешіміндегі ресми орысша тұлғасы	Астана әкімдігіне сұрау
М-09	Тектің екі нормасы туралы 2011–2012 жылғы нұсқаулықтың тағдыры	ҒЖБМ-ге сұрау
М-10	Тектің «неке қисынсыздығы» бар жазбаларының саны	Әділет министрлігіне сұрау
М-11	Публицистикада келтірілетін ғылыми ұғымдарға арналған алмастыру жобаларының авторлығы мен мәртебесі	«Терминологиялық хабаршы» бойынша салыстыру
М-12	27 сөз тізіміндегі сөздердің (ғарыш, жаһан, сынып, пайыз, шәкіртақы, мәмілегер, қағидат және басқалар) академиялық этимологиялық сөздік бойынша этимологиясы	«Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі» бойынша салыстыру
М-13	«Тілдер туралы» заңның 19-бабындағы «дәстүрлі, тарихи қалыптасқан» атау өлшемі: ол орысша берілулерге (Алма-Ата, Кокчетав) қолданыла ма	ресми түсіндірме (Г-2)

Г қосымшасы. Өз өлшемдеріміздің әдістемесі

Үш өлшеу баяндама үшін 2026 жылғы 12 қарашада жасалды, оларды кез келген оқырман ашық мәтіндер бойынша қайталай алады. Төменде әрқайсысының дереккөзі, тәртібі және нәтижесі.

1-өлшеу. Конституцияның орыс тіліндегі мәтініндегі атаулардың тұлғалары. Дереккөз — Конституция мәтіні бар akorda.kz беті [1]. Тәртібі: бет сақталып, одан HTML белгілері мен скрипттер алынып тасталады, бос орындар біреуге келтіріледі; сайт мәзірінсіз преамбуладан («Мы, единый народ Казахстана…») 95-бапқа дейінгі мәтін ғана есепке алынады. Әр сөз жеке сөзформа ретінде ізделеді: оның сол және оң жағында кирилл әрпі, соның ішінде қазақ әрпі, болмауға тиіс.

Тұлға	Кездесу саны
Курултай	28
Курултая	110
Курултаем	20
Курултаю	5
Курултае	3
Құрылтай	0
теңге	2
тенге	0
Қазақстан Халық Кеңесі	8
Народный Совет Казахстана	1

2-өлшеу. №298-VIII заңның орыс тіліндегі мәтініндегі «Төралқа». Дереккөз — заңның zakon.uchet.kz сайтындағы орыс тіліндегі мәтіні [4]. Тәртібі сол; «Статья 1. Правовой статус и основа деятельности» тақырыбының екінші кездесуінен (біріншісі — мазмұнда) қолтаңбаға дейінгі негізгі мәтін есепке алынады. Нәтижесі: «Қазақстан Халық Кеңесінің Төралқасы» толық тіркесі — 11, жеке «Төралқа» қысқартуы — 7, барлығы 18; «Президиум» — 1; «Қазақстан Халық Кеңесі» — 170. Баяндаманың алғашқы редакциясында 19 саны тұрған: оған қателікпен заң мазмұнындағы кездесу енген. Заңның ағылшынша аудармасы [5] бойынша сол тәсілмен қазақ тіркесінің бес түрлі жазылуы табылды.

Санаудың Python тіліндегі өзегі:

```
import re
KIR = 'А-Яа-яЁёӘәҒғҚқҢңӨөҰұҮүҺһІі'
def count(text, form):
    return len(re.findall(r'(?<![%s])%s(?![%s])' % (KIR, form, KIR),
text))
```

3-өлшеу. Юникод және іздеу. Әріптердің жіктелуі Python стандартты кітапханасының unicodedata.normalize(‘NFD’, әріп) функциясымен тексерілді: Ё мен Й үшін нәтиже екі кодтық позициядан, тоғыз қазақ әрпі үшін бір позициядан тұрады. Іздеу тәжірибесі даңғыл атауының алты жазбасында (8.3-бөлім) төрт тәсілмен орындалды: дәл сәйкестік; casefold; біріктірілетін белгілерді алып тастайтын NFKD; қалыпқа келтіретін кілт (қазақ әріптерін 3-бөлімдегі кесте бойынша орыс әріптерімен, латынды кириллмен ауыстыру, бос орын мен дефисті алып тастау). «Tauelsizdik» мекенжайындағы омоглифтер әр таңбаның кодтық позициясын шығару арқылы тексерілді: екі таңба — U+0456.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

Дереккөздердің атаулары түпнұсқа тілінде берілген.

Нормативтік актілер және ресми мәтіндер

1. Конституция Республики Казахстан (русский текст). Акорда.
2. Constitution of the Republic of Kazakhstan (English text). ИПС «Әділет».
3. Законопроекты, референдумы и общественный контроль: что прописали в законе «О Қазақстан халық кеңесі». BES.media.
4. Конституционный закон РК от 5 июня 2026 года №298-VIII «О Қазақстан Халық Кеңесі».
5. Constitutional Law «On Kazakhstan Khalyk Kenesi» (unofficial translation).
6. Опубликован полный текст выступления Президента на X Курултае международного общества «Қазақ тілі». «Казахстанская правда», 10.11.2026.
7. Закон РК от 11 июля 1997 года №151-I «О языках в Республике Казахстан».
8. Указ Президента РК от 3 мая 2022 года №885.
9. Указ Президента РК от 3 мая 2022 года №887.
10. Указ Президента РК от 9 августа 2022 года №973.
11. Страница акима района Есиль (рус. и каз. версии). gov.kz.
12. В Астане назначен аким района Есиль. Акимат Астаны, 28.02.2024.
13. Указ Президента РК от 2 апреля 1996 года №2923.
14. Фамилия на «-ева», а отчество — «қызы»: что на самом деле разрешено. Lada.kz со ссылкой на Tengrinews.kz, 12.08.2026.
15. «Тегі», «ұрпағы»: какие казахские окончания нельзя использовать. BES.media, 31.10.2024.
16. Казахские фамилии будут писать по единому образцу. Tengrinews.kz, 28.11.2011.

Терминология және нормалар

17. Шүленбаев Н. Терминдерді қалай дұрыс біріздендіреміз? termincom.kz, 2018.
18. Термин — тіл таразысы. tilalemi.kz.
19. Бекітілген терминдерге шолу. termincom.kz.
20. СП РК 3.02-121-2012 и СП РК 3.02-120-2012.

Ведомстволардың түсіндірмелері және шежіре

21. Состав Халық Кеңесі сформируют в сентябре. Kapital.kz.
22. Партия «Әділет» получила 110 мест в курултае. Kapital.kz.
23. Как распределили 145 мандатов в новом Курултае. Economist.kg.

24. Президент подписал Указ «О некоторых вопросах Қазақстан Халық Кеңесі». Kazinform.
25. Тенге или теңге: как правильно писать название валюты РК с 1 июля 2026 года. Pro1c.kz.
26. Тенге поменяется с 1 июля: нужно ли менять деньги? Finratings.kz.
27. В Казахстане решают, как теперь правильно писать национальную валюту. Lada.kz со ссылкой на Tengrinews.kz, 16.07.2026.
28. После изменения Конституции: где в Казахстане должны писать «теңге». BES.media, 17.09.2026.
29. Власти предложили поправку, из-за которой многие дважды перечитают документы. Digitalbusiness.kz.
30. График приёма руководителей филиалов НБК. Национальный банк, англ. версия.
31. Комитет государственных доходов (англ. версия).
32. Десятки улиц перекроют в Астане из-за 7 тысяч бегунов. Zakon.kz.
33. Пересечение проспекта Мангилик Ел и улицы Керей Жанибек хандар частично перекроют. Caravan.kz.
34. Ограничение движения введут на улице Керей и Жанибек хандар. BAQ.kz.
35. Weekend events. QazMonitor.
36. NU School of Medicine Open House Day. Назарбаев Университет.
37. Post machines in public service centers. Правительство для граждан, англ. версия.
38. Contacts of regional, district, city akimats. egov.kz, англ. версия.
39. Минкультуры утвердило 21 тысячу терминов на казахском языке. «Казахстанская правда».
40. Қазақша терминдер жиі ауысады. Inbusiness.kz.

Ғылыми еңбектер

41. Темиргазина З.К., Андрющенко О.А., Валова М. Транслитерация казахских антропонимов на русский язык в советский период // Slovo a slovesnost. 2023. Т. 64. №2. С. 388–406.
42. Республикалық терминология комиссиясының 2024 жылғы 23 қазандағы отырысында бекітілген терминдер.
43. Закон РК от 17 ноября 2025 года №230-VIII «Жасанды интеллект туралы». ИПС «Әділет».
44. Official release of the ISSAI KAZ-LLM. ISSAI, 10.12.2024.
45. Станет ли KazLLM альтернативой ChatGPT? Forbes.kz.
46. Тематический сборник по национальному составу по итогам переписи 2021 года. Бюро национальной статистики.

47. В Казахстане пока нет сроков перехода на латиницу. Bizmedia.kz.
48. Республиканская орфографическая комиссия появится в Казахстане. Kazinform.

Шетел тілдеріндегі баспасөз

49. Desmantelan esquema de «trigo gris» en Kazajistán. Zamin.uz (исп.).
50. El oficialista Adilet arrasa en unas elecciones sin suspense. El Español.
51. Kazajistán aprueba ley de amnistía. EFE / Swissinfo.
52. Kazakistan'da tek meclisli Kurultay'ın ilk oturumu düzenlendi. Anadolu Ajansı.
53. Kazakistan'da Yeni Anayasa Kanunları İmzalandı. Sondakika.

Монографиялар және стандарттар

54. Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена и названия в русском тексте. 3-е изд. М.: Высшая школа, 1985.
55. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. Алматы: Демеу, 1992; 1996.
56. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing // Language. 1950. Vol. 26. No. 2.
57. Weinreich U. Languages in Contact. New York, 1953.
58. Kloss H. Research Possibilities on Group Bilingualism. Québec, 1969.
59. Cooper R. L. Language Planning and Social Change. Cambridge, 1989.
60. Thomas G. Linguistic Purism. London: Longman, 1991.
61. Clyne M. (ed.) Pluricentric Languages: Differing Norms in Different Nations. Berlin: Mouton de Gruyter, 1992.
62. Fishman J. A. Do Not Leave Your Language Alone: The Hidden Status Agendas within Corpus Planning in Language Policy. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2006.
63. Lewis G. The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success. Oxford University Press, 1999.
64. Smagulova J., Madiyeva D. Normalizing a new language hierarchy: Event names in post-Soviet urban space // Russian Journal of Linguistics. 2021. Vol. 25. No. 4.
65. The Unicode Standard. Annex #15: Unicode Normalization Forms; Technical Standard #39: Unicode Security Mechanisms. Unicode Consortium.
66. Корпус казахского языка для KazLLM разрабатывают более 140 учёных. Kapital.kz со ссылкой на Министерство науки и высшего образования.
67. Note verbale dated 6 November 1985 from the Permanent Representative of the Ivory Coast to the United Nations (A/40/860). Генеральная Ассамблея ООН, 7.11.1985.
68. Sigurður Nordal. Справочная статья о создании слова tölva в 1965 году.

69. Әшімбаева Н.М., Шүленбаев Н.Қ., Қордабай Б. // «Тілтаным». 2021. №1. Журнальная редакция статьи об унификации терминов.
70. Минкультуры не утверждало спорные термины в казахском языке. Informburo.kz.
71. Переименование Алма-Аты Верховный Совет не обсуждал. Forbes.kz.
72. От форт-поста до крупного мегаполиса: 103 года назад Верный переименовали в Алма-Ату. Zakon.kz.
73. In 1993, Kokchetav city was renamed to Kokshetau. e-history.kz.
74. Указ Президента РК от 14 ноября 1997 года №3759 «О переименовании отдельных административно-территориальных единиц Акмолинской области и изменении их транскрипции».
75. Указ Президента РК от 13 ноября 1997 года №3753 (заголовок в редакции Указа от 01.07.2026 №1337). ИПС «Әділет».
76. Решение сессии Актюбинского областного маслихата от 21 апреля 1999 года №2.
77. Aktobe. e-history.kz.
78. Салык Г. Через объектив истории (окончание). «Кокшетау Сегодня», 26.03.2024.
79. Кокшетау (газета). Википедия; со ссылкой на материалы по истории газеты «Көкшетау правдасы».
80. Олжас Сулейменов призывал вернуть Алматы старое название города. Nur.kz, 2021.
81. «Вернуть Алма-Ату» звучит как «Крым — наш!». Inbusiness.kz, обзор казахоязычной прессы.
82. Tenge Now Has a Constitutional Status as the National Currency of Kazakhstan. National Bank of Kazakhstan, 01.07.2026.
83. Новый казахский алфавит на латинице утвердят в Казахстане. «Казахстанская правда», 2021.
84. QAZAQSTAN вместо KAZAKHSTAN. В стране обсуждают новое написание на латинице. Kaktus.media, 2016.
85. Kazakhstan after Nazarbayev: Changes for Researchers. ASEEES.